

1 2019
ročník 53

Životné prostredie

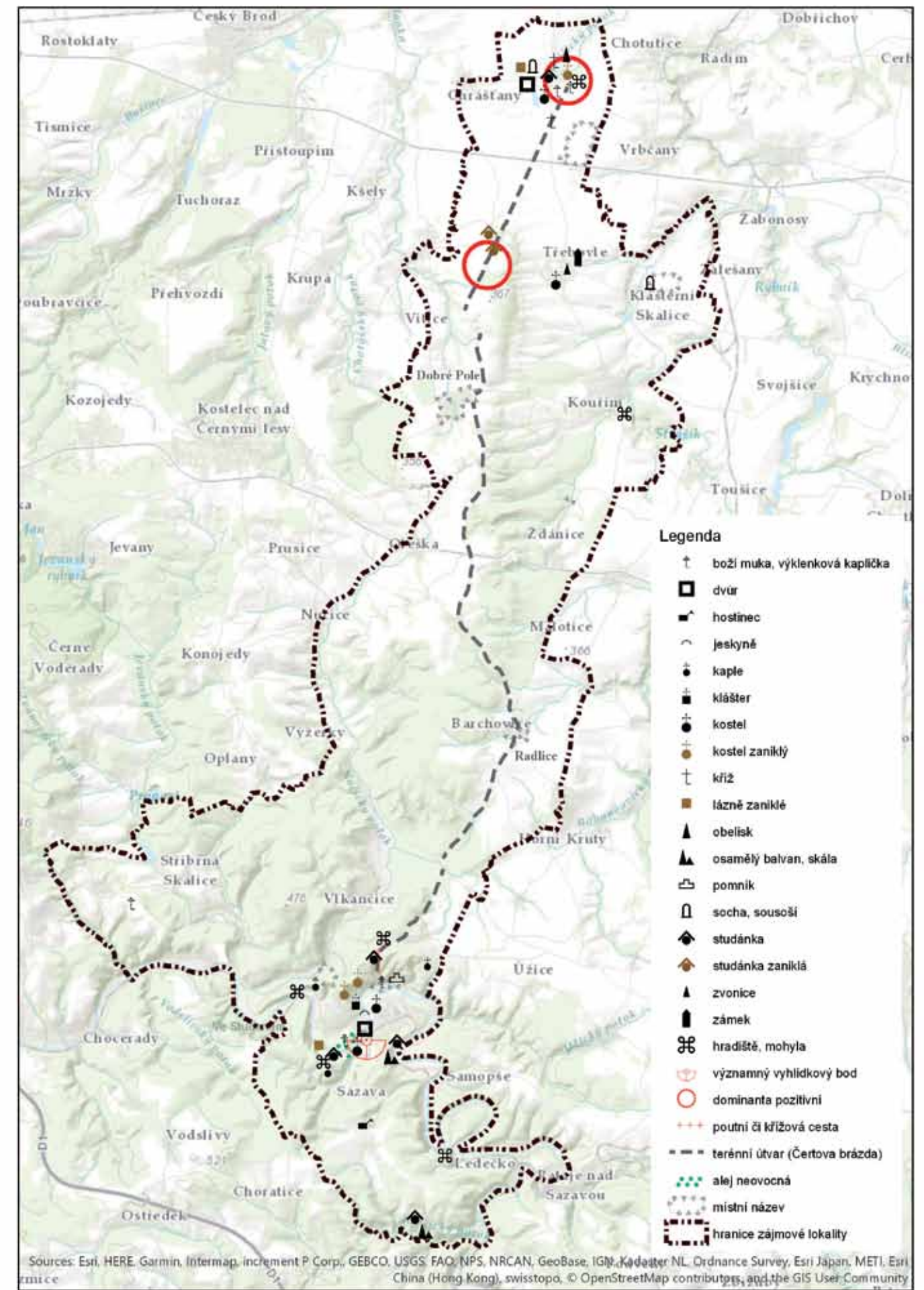
Revue pre teóriu a starostlivosť o životné prostredie

Životné prostredie
vydáva Ústav krajinnej ekológie SAV
ISSN 0044-4863
ISSN 2585-7800 (online)
EV 3187/09

Kulturní a historické hodnoty krajiny sv. Prokopa. Zdroj: mapový obsah Šantrůčková a kol. (2019); podkladová mapa Esri

Životné prostredie

REVUE PRE TEÓRIU A STAROSTLIVOSŤ O ŽIVOTNÉ PROSTREDIE

ROČNÍK 53

1/2019

Pamiatky v krajine

Fenomény kultúrnej krajiny boli vytvorené ako súčasť životných potrieb človeka a dnes tvoria kultúrne dedičstvo ako odkaz na históriu ľudskej spoločnosti, ktorú z hľadiska zachovania pre budúce generácie treba chrániť. Významnou súčasťou kultúrneho dedičstva je pamiatkový fond, ktorý tvoria národné kultúrne pamiatky, pamiatkové rezervácie a pamiatkové zóny. Ich pamiatková hodnota je súhrnom významných historických, spoločenských, krajinných, urbanistických, architektonických, vedeckých, technických, výtvarných alebo umelecko-remeselných hodnôt. Podmienky ochrany pamiatkového fondu upravuje legislatíva, ktorá zahŕňa činnosti a opatrenia zamerané na identifikáciu, výskum, evidenciu, zachovanie, obnovu, reštaurovanie, regeneráciu, využívanie a prezentáciu kultúrnych pamiatok a pamiatkových území.

Kultúrne pamiatky sú chránené hnutelné alebo nehnuteľné objekty vysokej pamiatkovej hodnoty. V bezprostrednom okolí nehnuteľnej kultúrnej pamiatky nemožno vykonávať stavebnú činnosť ani inú činnosť, ktorá by mohla ohroziť jej pamiatkovú hodnotu. Preto základná ochrana kultúrnej pamiatky zahŕňa činnosti a opatrenia, ktoré predchádzajú ohrozeniu, poškodeniu, zničeniu alebo odcudzeniu kultúrnej pamiatky. Rovnako je dôležité trvalo udržiavať dobrý stav prostredia kultúrnej pamiatky a spôsob jej využívania vzhľadom k jej pamiatkovej hodnote a technickému stavu. Na ochranu a usmernený rozvoj prostredia alebo okolia nehnuteľnej kultúrnej pamiatky, pamiatkovej rezervácie alebo pamiatkovej zóny sa preto vymedzujú ochranné pásma s prísne stanovenými podmienkami ochrany.

Pamiatkové územie je sídelný územný celok alebo krajinný územný celok sústredených pamiatkových hodnôt alebo archeologických nálezov a nálezísk, ktorý je z dôvodu ich ochrany vyhlásený za pamiatkovú rezerváciu alebo pamiatkovú zónu. Pamiatkovú rezerváciu zasa predstavuje územie s uceleným historickým sídelným usporiadaním a s veľkou koncentráciou nehnuteľných kultúrnych pamiatok alebo územie so skupinami významných archeologických nálezov a nálezísk, ktoré sú topograficky vymedzené. Základná ochrana pamiatkového územia preto zahŕňa činnosti a opatrenia na zabezpečenie zachovania pamiatkových hodnôt v území, ich dobrého technického, prevádzkového a estetického stavu, ako aj vhodného spôsobu využitia jednotlivých stavieb, skupín stavieb, areálov alebo urbanistických súborov a vhodného technického vybavenia pamiatkového územia. Vykonáva sa na základe dokumentu *Zásady ochrany pamiatkového územia*, ktorý tvorí podklad územného plánu. Zásady sú súčasťou územného priemetu ochrany kultúrnych hodnôt územia ako podkladu na spracovanie územnoplánovacej dokumentácie podľa osobitného predpisu. Zásady ochrany pamiatkovej rezervácie alebo pamiatkovej zóny obsahujú požiadavky na primerané funkčné využitie územia, na zachovanie, údržbu a regeneráciu historického pôdorysu a parcelácie, materiálovej a objektivej skladby, výškového a priestorového usporiadania objektov, architektonického výrazu, prvkov uličného interiéru a uličného parteru, historickej zelene, charakteristických pohľadov, siluety a panorámy, archeologických nálezísk, prípadne ďalších kultúrnych a prírodných hodnôt pamiatkového územia.

Nakoľko Slovensko a tiež aj Česko sú viazané medzinárodnými zmluvami v oblasti európskeho a svetového kultúrneho dedičstva, podmienky individuálnej alebo územnej ochrany musia byť v súlade s vedeckými poznatkami. Do Zoznamu svetového dedičstva UNESCO možno zaradiť kultúrne pamiatky alebo pamiatkové územia, ak spĺňajú podmienky ustanovené v medzinárodnej zmluve.

Milena Moyzeová

Obsah

D. Štefunková: Prepojenie tradičných agrárnych krajín s pamiatkovo hodnotnými sídelnými štruktúrami – príklady a možnosti zachovania biokultúrneho dedičstva.....	3
J. Oťaheľ, R. Pazúr: Vizuálna analýza a percepcia mestských pamiatok....	12
Z. Izakovičová, F. Petrovič: Lokalizačné kritériá uplatňované pri stavaní historických hradov a zámkov na Slovensku.....	21
M. Moyzeová: Kultúrne pamiatky pri hodnotení kvality životného prostredia vidieckych sídel v okrese Trnava.....	26
T. Hrnčiarová: Zaniknuté a existujúce historické cintoríny Bratislavy – špeciálne kultúrne a prírodné pamiatky mestskej krajiny.....	32
N. Urbanová: Premena historického krajinného prostredia Holíča a okolia od 18. storočia po súčasnosť.....	41
M. Šantrúčková, L. Bendíková, L. Medková: Pamiatky a hodnoty v asociatívnej krajine sv. Prokopa ve stredních Čechách.....	51

Kontakty

T. Hrnčiarová: Historická krajina Bratislavy z druhej polovice 16. storočia podľa jednej z najstaršie zachovaných vedút.....	59
---	----

The Environment

REVUE FOR THEORY AND CARE OF THE ENVIRONMENT

VOLUME 53

1/2019

The Monuments in the Landscape

Cultural landscape phenomena were created to meet human needs and now they form a cultural heritage that must be preserved for future generations as evidence of human societal history. Monuments are an important part of the cultural heritage, and they include national cultural monuments, monument reservations and monument zones. Their value provides a summary of important historical, landscape, urban, architectural, scientific, technical, artistic, craft and societal values. Moreover, their conservation is regulated by legislation which defines acceptable activities and measures for identification, research, registration, preservation, restoration, regeneration and the use and presentation of cultural monuments and monument areas.

Cultural monuments, both movable and stationary, are protected objects with high value, and therefore no activities which could jeopardise their heritage value can be performed in their immediate vicinity. Therefore, the basic protection of a cultural monument includes activities and measures that remove threats, damage, destruction or theft of a cultural monument, and it is equally important to maintain the cultural heritage environment in the best condition and to ensure appropriate use which will preserve its heritage value and technical condition. The protection zones therefore have extremely strict rules established to protect and regulate the development of cultural monuments and their reservations and zones immediate environment and surrounds.

"Monument areas" are classified residential or landscape territorial units which contain a high concentration of monuments or archaeological finds, and also include additional sites that are declared a monument reservation or zone to ensure their protection. "Monument reservations and zones" cover areas with a compact historical settlement pattern. The sites are topographically defined with a high concentration of immovable cultural monuments and groups of significant archaeological finds. Therefore, the basic protection of the monumental area defines all allowed activities and all measures which ensure the preservation of monument value. These include their high technical, operational and aesthetic status and the appropriate use of all individual buildings, groups of buildings, areas and urban complexes. The measures also provide for appropriate maintenance of technical equipment within the monument area. The document *Principles for the Protection of the Monument Area* defines the monumental territorial plan, and all procedures must comply with its rules. These principles are projected for protection of the territory's cultural values for the processing of land-use planning documentation under special regulation. The principles for conserving the monument reservation or zone establish the requirements for adequate functional use of the area for each of the following interactions; preservation, maintenance and regeneration of the historical ground plan, material and object composition, spatial arrangement of objects, architectural expression, street interior and exterior elements, historical greenery, characteristic views, silhouettes and panoramas, archaeological sites and all other monumental area cultural and natural values.

In conclusion, Slovakia and the Czech Republic are bound by the same international treaties on European and world cultural heritage, therefore the conditions of both countries' individual and territorial protection must conform to scientific knowledge. Finally, the UNESCO World Heritage List can include only those cultural monuments or monument areas which fulfil the defined conditions of the international treaty.

Milena Moyzeová

Contents

D. Štefanková: Interconnection of Traditional Agrarian Landscapes with Protected Monument Territories in Slovakia – Examples and Possibilities of Preserving the Bio-Cultural Heritage.....	3
J. Ofaheľ, R. Pazúr: Visual Analysis and Perception of City Monuments.....	12
Z. Izakovičová, F. Petrovič: Localisation Criteria Applied for the Construction of Historic Castles and Chateaux in Slovakia.....	21
M. Moyzeová: Cultural Monuments in the Assessment of the Environmental Quality of Rural Settlements in Trnava District.....	26
T. Hrnčiarová: Extinct and Existing Historical Cemeteries of Bratislava – Special Cultural and Natural Monuments of Urban Landscape.....	32
N. Urbanová: The Historical Landscape Environment Changes of Holíč and its Surroundings from the 18 th Century to the Present.....	41
M. Šantrúčková, L. Bendíková, L. Medková: Monuments and Values of the Associative Landscape (Case Study of St. Procopius Landscape, Central Bohemia).....	51

Contacts

T. Hrnčiarová: The Historical Landscape of Bratislava from the Second Half of the 16 th Century according to One of the Oldest Preserved Vedute.....	59
---	----

Prepojenie tradičných agrárnych krajín s pamiatkovo hodnotnými sídelnými štruktúrami – príklady a možnosti zachovania biokultúrneho dedičstva

Štefunková, D.: Interconnection of Traditional Agrarian Landscapes with Protected Monument Territories in Slovakia – Examples and Possibilities of Preserving the Bio-Cultural Heritage. *Životné prostredie*, 2019, 53, 1, p. 3–11.

Traditional Slovak agrarian landscapes currently attract major interest for their protection and enhancement because they are an integral part of our natural and cultural heritage. While some traditional agrarian landscapes are located in protected nature and monument areas, current nature and monument conservation does not provide traditional agrarian landscapes due attention and targeted protection. This paper therefore focuses on the territorial and content relationship of the Slovak traditional agrarian landscapes and protected monument areas. Herein, we address the possibilities of protecting those traditional agrarian landscapes linked spatially and in content to protected monument areas. Our results proved the necessity to increase awareness of the importance of traditional agrarian landscapes, and the Slovak bio-cultural heritage in general. Herein, we list examples of traditional European agrarian landscape conservation which UNESCO has declared world cultural heritage sites.

Key words: traditional agricultural landscapes, protected monument territories, UNESCO world heritage

Z rôznych výskumov, ale aj zo starých fotografií, obrazov a máp vnímame Slovensko pred druhou svetovou vojnou ako krajinu drobno štruktúrovaných agrárnych mozaík. Vidiecka krajina bola multifunkčná, slúžila ako životný a výrobný priestor roľníkov a sedliakov, aj keď priemysel a mestá ako centrá pokroku tu už mali svoje miesto najmä v dopravne dostupnejších nížinách a kotlinách.

Tradičné agrárne krajiny a ich súčasný príspevok k zachovaniu krajinného dedičstva na Slovensku

Na Slovensko prišlo spriemyselňovanie a nástup intenzívnych agrárnych technológií či nových plodín pomerne neskoro, keďže veľkú časť krajiny tvorila horská a podhorská krajina s nedostatočným dopravným prepojením na mestá, centrá obchodu a služieb. Pre túto krajinu boli typické konzervatívne agrárne či lesohospodárske komunity, ktoré získavali potraviny a krmivo pre svoj dobytok prevažne svojpomocne v ťažkých prírodných podmienkach. Tzv. preindustriálne krajiny, resp. tradičné agrárne krajiny (Antrop, 2005) začali vo vyspelých štátoch západnej Európy vplyvom masívneho rozvoja priemyslu a miest zanikať už veľmi skoro – v priebehu 16. – 18. storočia. Vo väčšej miere sa strácajú už na prelome 19. a 20. storočia, čo bolo zapríčinené tzv. druhou poľnohospodárskou revolúciou, vyľudňovaním chudobných horských a podhorských oblastí západnej Európy a krajín Stredozemia vplyvom rozvoja priemyslu a obchodu v mestách. Na Slovensku bolo hlavným

spúšťačom hromadného zániku tradičných agrárnych krajín združstevňovanie a intenzifikácia poľnohospodárstva v druhej polovici 20. storočia, keď došlo ku vyvlastneniu pozemkov individuálnych roľníkov a naliat sa štátny kapitál do finančne náročného sceľovania a vyrovnávania pozemkov. Išlo o pomerne razantnú zmenu v štruktúre krajiny, čo vyplývalo aj z faktu, že pôda na Slovensku sa dovtedy vplyvom uhorského dedičného práva stále viac rozdrobovala a predchádzajúce pozemkové reformy realizované pred druhou svetovou vojnou boli úspešné iba čiastočne. Na malých a úzkych pozemkoch bolo pre roľníka nemožné hospodáriť s využitím mechanizácie, a získať tak väčšie výnosy, ako to bolo už v tom čase vo vyspelých štátoch západnej Európy bežné – tu sa pôda, aj keď bola v súkromnom vlastníctve, postupne sceľovala do väčších blokov, štruktúra krajiny sa prispôsobovala dostupnej mechanizácii a novým technológiám už skôr, na prelome 19. – 20. storočia.

Tradičné agrárne krajiny na Slovensku sa do dnešných čias zachovali najmä v tých častiach krajiny, ktoré boli pre mechanizáciu a rekultiváciu v období socializmu ťažko dostupné, resp. vyrovnanie a scelenie pozemkov v členitom reliéfe by už nebolo rentabilné. V súčasnosti existenciu tradičných agrárnych krajín ohrozujú najmä dôsledky zmeny životného štýlu vidieckeho obyvateľstva, ktoré ich už nechce obhospodarovať na dnešnú dobu archaickými, manuálne náročnými postupmi. Preto dochádza ku zmene využitia – zarastaním, premenou na rekreačné pozemky, zastavaním.

V rámci celoslovenského výskumu, realizovaného v rokoch 2009 – 2011 (Špulerová a kol., 2017), prebehla inventarizácia tradičných agrárnych krajín – historických štruktúr poľnohospodárskej krajiny (HŠPK). Počas nej boli tieto krajiny typizované a klasifikované z hľadiska ich súčasného manažmentu, stupňa zachovania pôvodných technológií, architektúry a pestovaných kultúr. Taktiež sa mapoval výskyt agrárnych foriem reliéfu a ich biotopov, ktoré sú v tradičných agrárnych krajinách nositeľmi najvýznamnejších biokultúrnych hodnôt. Podľa charakteru využitia sa HŠPK rozdeľujú do nasledovných typov: (1) HŠPK s rozptýleným osídlením sa vyskytujú hlavne v horských a podhorských oblastiach Slovenska; (2) vinohradnícke HŠPK – ich výskyt je viazaný na regióny južného Slovenska; (3) oráčino-lúčno-pasienkovo-sadové HŠPK sú rozšírené najmä v podhorských oblastiach, kde sú priaznivé prírodné klimatické a pôdne pomery pre ovocinárstvo; (4) oráčino-lúčno-pasienkové HŠPK, ktoré sú rozšírené takmer na celom území Slovenska, hlavne v horských oblastiach severného Slovenska.

Pri hľadaní vhodných legislatívnych a ekonomických nástrojov, ktoré by zamedzili ďalšiemu úbytku a zániku týchto krajín, sme upriamili pozornosť na analýzu legislatívy zabezpečujúcej ochranu krajiny a jej kombinovaných kultúrnych a prírodných hodnôt. Tradičné agrárne krajiny predstavujú subtyp historických kultúrnych krajín, vzniknutých a rozvíjajúcich sa evolučne v priebehu stáročí udržateľným využívaním lokálnych prírodných zdrojov. Súčasný koncept ochrany prírody a krajiny na Slovensku nie je na ochranu krajiny s kombinovanými prírodno-kultúrnymi hodnotami celkom vhodný. Predstavuje legislatívnu podporu, zamedzujúcu úplnému zániku tradičných agrárnych krajín vplyvom urbanizácie, napr. ak sú súčasťou chránených krajinných oblastí alebo národných parkov. Na druhej strane obmedzujú ich manažment, ak sú ciele ochrany biotopov či významných druhov v rozpore s činnosťami, ktoré limitujú ich poľnohospodárske využívanie podporujúce pretrvanie kultúrnych a krajinárskych hodnôt.

Preto sme v príspevku upriamili pozornosť na možnosti zachovania významných tradičných agrárnych krajín Slovenska (HŠPK) cez koncept pamiatkovej ochrany a analýzu prepojenia HŠPK a chránených pamiatkových území, ako aj cez koncept ochrany kultúrneho dedičstva UNESCO.

Ochrana kultúrnych pamiatok ako nástroj na ochranu historických štruktúr poľnohospodárskej krajiny

Predpokladáme, a historické mapy či fotografie nám to potvrdzujú, že poľnohospodárska krajina a vidiecke sídlo tvorili v minulosti funkčne intenzívne prepojený krajinný celok, prispôbený potrebám lokálnej komunity a miestnym prírodným podmienkam. Typickému obrazu panorámy vidieckeho sídla ešte v 1. polovici

20. storočia dominuje kostol nad okolitou nižšou zástavbou. Na zástavbu plynule nadväzuje drobno štruktúrovaná krajina políčov, viníc a sadov či agrárno-lesných mozaík.

Dnes sú z tohto malebného obrazu slovenského vidieka zachované najčastejšie historické jadrá sídel či ich časti. Najcennejšie z nich sa legislatívne chránia ako pamiatkovo chránené územia. V zmysle zákona č. 49/2002 Z. z. o ochrane pamiatkového fondu v znení neskorších predpisov ide o pamiatkové rezervácie alebo pamiatkové zóny. Tieto územia, na rozdiel od jednotlivých pamiatok a archeologických nálezov, sú v krajine priestorovo a hmotne identifikovateľné, hodnotené v podobnej mierke ako HŠPK, a možno teda preskúmať ich vzájomné prepojenie v krajinnom priestore. Potenciálne priestorové prepojenie HŠPK a pamiatkových území sme analyzovali podľa katastrov jednotlivých obcí Slovenska. Dôležitosť a význam pamiatkových rezervácií a zón spočíva najmä v ochrane ich historických urbanistických či krajinných štruktúr spolu s nehnuteľnosťami, ktoré sa v nich nachádzajú, aj keď nie sú nehnuteľnými kultúrnymi pamiatkami (Škulavík, 2013). Predpokladali sme, že HŠPK v prepojení na pamiatkovo chránené územia môžu dotvárať a znásobovať hodnotu týchto území, vytvárať ďalšiu kultúrno-historickú vrstvu, ktorá je v podobe tradičného využitia a technológií obrábania či štruktúry pôvodných medzí a agrárnych valov krajinou pamiatkou, vydávajúcou svedectvo o poľnohospodárskom využívaní pamiatkovo chráneného územia alebo jeho okolia.

Podľa údajov Pamiatkového úradu SR (www.pamiatky.sk) je celkovo na Slovensku vyhlásených 81 pamiatkových zón (PZ). Z toho je 50 pamiatkových zón mestského typu (PZMT), 21 pamiatkových zón vidieckeho typu (PZVT), šesť pamiatkových zón špeciálneho typu (PZŠT). Len štyri – Kremnica, Mariánka, Sirk a Hodruša-Hámre – sú pamiatkové zóny krajinného typu (PZKT), všetky vyhlásené s cieľom ochrániť banskú, kúpeľnú či sakrálnu krajinu, nie však poľnohospodársku. PZŠT Kopčany a Veľká Trňa sú čiastočne významovo prepojené s historickým využitím krajiny na poľnohospodárke ciele, avšak len PZ Veľká Trňa je významovo prepojená s tradičnou poľnohospodárskou krajinou, ktorá bola typickou a rozšírenou v Európe v 16. – 19. storočí (obr. 1).

Z pamiatkových rezervácií (PR) je vyhlásených 28, z toho je sedemnást' mestských pamiatkových rezervácií (MPR), desať pamiatkových rezervácií ľudového staviteľstva (PRLS), jedna pamiatková rezervácia technických diel (PRTD). Najmä pri PRLS, ako sú napr. Čičmany, Osturňa a Ždiar, je evidentný výrazný kontext s okolitou poľnohospodárskou krajinou.

Predmetom ochrany pamiatkových území sú teda historicky hodnotné a zachované štruktúry sídla (a výnimočne aj krajiny) pod alebo nad zemským povrchom, dokumentujúce jeho podobu v rôznych historických obdobiach. Neoddeliteľnou súčasťou ochrany týchto

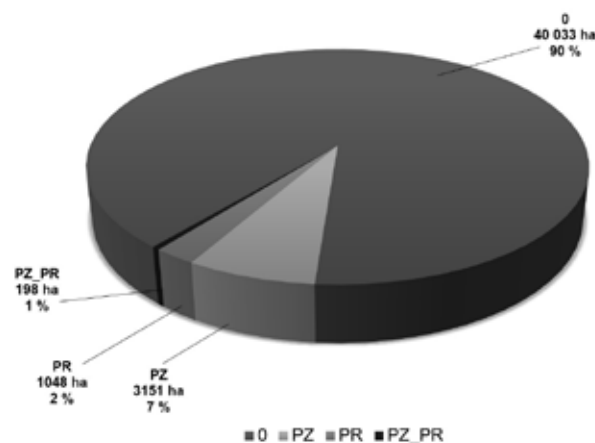

Obr. 1. Územne prepojené historické štruktúry poľnohospodárskej krajiny s navrhovanou lokalitou UNESCO vo Veľkej Tráni (september 2009). Foto: Martin Boltížiar

území je zachovanie historickej siluety, pôdorysu a parcelácie sídla a taktiež okolité prostredie, ktoré dotvára a zhodnocuje jeho jedinečnosť. Toto prostredie je nositeľom informácie o tom, akým spôsobom krajinnokoologické podmienky formovali rozvoj osídlenia, ako obyvatelia sídla využívali prírodné zdroje na svoju obživu či stavbu obydlí a akým spôsobom to ovplyvnilo charakter architektúry, urbanistickej štruktúry, dopravnej siete.

Krajina v okolí pamiatkového územia je podľa viacerých dokumentácií pamiatkových území považovaná taktiež za predmet ochrany, resp. tento predmet výrazne dotvára, avšak vo väčšine dokumentácií nie je územne definovaná. Výnimkou je, ak je vyhlásená za ochranné pásmo pamiatkového územia, resp. sú vymedzené pohľadové kužele, v ktorých je nevyhnutné obmedziť aktivity, ktoré by degradovali vizuálne pôsobenie historických a kultúrnych hodnôt pamiatkového územia. Vyhlásením ochranného pásma musí ochrana a ďalší usmernovaný rozvoj vo vymedzenom území zohľadňovať miesto, priestorovú situáciu, dominantné a akcentované situovanie a vizuálne pôsobenie kultúrnej pamiatky (Kowalski, 2013). Krajina mimo sídel, ako priamy cieľ ochrany objektov a štruktúr pamiatkovej hodnoty, je podľa Tuhárskej (2013) záležitosťou, ktorá v súvislosti s problematikou ochrany krajinného dedičstva UNESCO nadobúda na význame. Ako sami pamiatkari tvrdia, táto vízia si vyžaduje užšiu medzirezortnú spoluprácu, napr. so zložkami ochrany prírody a krajiny, ale i využívania územia, čiže s lesníkmi a pôdohospodármi. Podľa Dvořákovéj (2013) je však otázka perspektívy ochrany takýchto území skôr hmlistou predstavou.

Vo svetle týchto poznatkov sme vypracovali analýzu priestorových a kvalitatívnych súvislostí medzi HŠPK a pamiatkovými územiami, ktorou sme chceli pouká-

Obr. 2. Výmera historických štruktúr poľnohospodárskej krajiny v pamiatkových územiach v katastrach obcí Slovenska.

Vysvetlivky: O – výmera historických štruktúr poľnohospodárskej krajiny (HŠPK) v katastrach obcí bez pamiatkovo chránených území, PZ – výmera HŠPK v katastrach obcí s pamiatkovou zónou, PR – výmera HŠPK v katastrach obcí s pamiatkovou rezerváciou, PZ_PR – výmera HŠPK v katastrach obcí s pamiatkovou zónou a zároveň s pamiatkovou rezerváciou

zať na možnosti hľadania spoločných prienikov ochrany pamiatok a krajinného dedičstva, v tomto prípade v súvislosti s historickým poľnohospodárskym využitím krajiny. S využitím geografických informačných systémov a databáz (databáza HŠPK Ústavu krajinné ekológie SAV, databázy Pamiatkových území a ochranných pásem Pamiatkového úradu SR (www.pamiatky.sk/sk/page/databazy), Správne jednotky a základné mapy SR – Národný geoportál) sme porovnali výskyt pamiatkovo chránených území a HŠPK v základných administratívnych územných jednotkách Slovenska. Následne sme zisťovali základné charakteristiky jednotlivých pa-

Tab. 1. Územné prepojenie historických štruktúr poľnohospodárskej krajiny a pamiatkových zón

Názov PZ	Typ PZ	Obec	Pamiatkové hodnoty	Typ HŠPK	Prienik HŠPK s OP PZ/CHVP
Lipovce-Lačnov	VT	Lipovce	kompaktne zachovaná lokalita horského dedinského života na Slovensku	IV.	1/0
Veľká Trňa	KT	Veľká Trňa	vínne pivnice dokumentujúce tradíciu vinohradníctva a vinárstva v Tokajskej oblasti	II.	0/0
Kremnické Bane	KT	Kremnické Bane	krajina v okolí Kremnických Baní s výskytom technických, urbanistických a architektonických pamiatok	IV.	0/1
Markušovce	MT	Markušovce	historické sídlo – komplex hradu a kostola, zástavba reprezentačných obydí šľachty, doplnených hodnotnými parkmi a záhradami	IV.	0/1

Vysvetlivky: PZ – pamiatková zóna, HŠPK – historické štruktúry poľnohospodárskej krajiny, OP PZ – ochranné pásmo pamiatkovej zóny, CHVP – chránené vizuálne prepojenia; *Typ pamiatkovej zóny*: KT – krajinného typu, MT – mestského typu, VT – vidieckeho typu; *Typ historických štruktúr poľnohospodárskej krajiny*: II. – vinohradnícke, IV. – oračínovo-lúčno-pasienkové; *Prienik HŠPK s OP PZ/CHVP*: 0 – HŠPK nemajú územný prienik s OP PZ/CHVP, 1 – HŠPK majú územný prienik s OP PZ/CHVP

miatkových území a predmet ich ochrany a porovnali ich s typizáciou HŠPK. Cieľom bolo vytvoriť si prehľad o územnom a obsahovom prepojení HŠPK s pamiatkovým územím z hľadiska jeho typu a predmetu ochrany v každom katastri obce. Územné prepojenie HŠPK a pamiatkového územia bolo kľúčovou analýzou, určujúcou mieru atraktivity daného priestoru z hľadiska jeho biokultúrnych hodnôt. Intenzitu územného prepojenia HŠPK sme určovali na základe analýz vzdialenosti v prostredí geografických informačných systémov (GIS).

Z celkového počtu 2 927 slovenských obcí (Nariadenie vlády č. 258/1996 Z. z.) sú pamiatkové územia a zároveň tradičné agrárne krajiny prítomné v 49 obciach, čo je len 1,6 %. Z toho na území 34 obcí je vyhlásená PZ a na území dvanástich obcí je vyhlásená PR. V troch obciach sa vyskytuje PR aj PZ. Z hľadiska výmery HŠPK je približne 10 % ich rozlohy situovaných v obciach, kde je vyhlásené pamiatkové územie, z toho 7,1 % výmery HŠPK sa vyskytujú v obci s PZ a 2,4 % výmery HŠPK v obci s PR (obr. 2). Súčasný výskyt PZ a PR v katastri obce s prítomnými HŠPK sme zaznamenali len pri 0,45 % výmery HŠPK.

Z uvedenej analýzy vyplýva, že ide o veľmi nízke percento obcí, kde spoločne s pamiatkovo významnými sídelnými a technickými štruktúrami možno nájsť aj krajinné štruktúry dokumentujúce spôsob poľnohospodárskeho využitia extravilánu obcí pred nástupom rozvoja intenzívneho poľnohospodárstva a priemyslu. Na Slovensku však sú aj obce, a podľa nášho názoru ich nie je málo, kde sa pamiatkovo zaujímavé sídelné a technické štruktúry zachovali vo veľmi tesnom prepojení s tradičnými poľnohospodárskymi krajinami, ale nie sú pamiatkovo chránené. Príkladom môžu byť vidiecke sídla, kde kvôli negatívnemu postoju obyvateľov, resp. kvôli nedostatočným hodnotám stavebných, technických a krajinárskych prvkov a štruktúr z hľadiska kri-

terií pamiatkovej ochrany, nie sú vyhlásené pamiatkové územia, napriek tomu ide o územia veľmi významné z hľadiska krajinno-estetických a tzv. biokultúrnych hodnôt. Možno spomenúť aspoň niektoré z nich – Liptovská Teplička, Malá Franková, rozptýlené osídlenie s poľnohospodárskym zázemím v okolí mesta Hriňová, rozptýlené osídlenie a využitie pôdy na Myjave, Kysuciach či na Orave.

Analýza územného prepojenia historických štruktúr poľnohospodárskej krajiny a pamiatkových území v katastroch obcí

Analýza v prostredí GIS zameraná na územné prepojenie pamiatkovo chránených území s tradičnými agrárnymi krajinami ukázala, že v katastroch obcí s PZ sa tradičné agrárne krajiny zachovali len vo väčšej vzdialenosti od PZ a intravilánu obce, t. j. nie je medzi nimi územné prepojenie. Naopak, v obciach s PR sú tradičné agrárne krajiny v ich tesnej blízkosti, teda vo viacerých prípadoch majú priestorový a vizuálny kontakt.

Územné prepojenie HŠPK a PZ/PR sme analyzovali v troch kategóriách významnosti. Najväčší význam mali HŠPK územne priamo prepojené s PZ alebo PR (1). V kategórii strednej významnosti prepojenia (2) boli HŠPK situované priamo, resp. do 200 m od hranice zastavaného územia s vyhlásenou PZ alebo PR. Najmenej významné bolo, naopak, postavenie HŠPK vo vzdialenosti presahujúcej 200 m od hranice zastavaného územia (3) s vyhlásenou PZ alebo PR.

Územné prepojenie historických štruktúr poľnohospodárskej krajiny a pamiatkových zón

Spracovaná analýza ukázala, že v devätnástich obciach sú HŠPK vo vzdialenosti väčšej ako 200 m od zastavaného územia a nesusedia ani s PZ. Tieto areály HŠPK tvoria 6 % z celkovej výmery HŠPK – 3. kategória.

Tab. 2. Najvýznamnejšie územné prepojenie (1. kategória) historických štruktúr poľnohospodárskej krajiny a pamiatkových rezervácií

Názov PR	Typ PR	Obec	Pamiatkové hodnoty	Typ HŠPK	Prienik HŠPK s OP PR/CHVP
Svätý Jur	MPR	Svätý Jur	stredoveké vinohradnícke mesto s okolitou krajinou so zachovanými fragmentmi tradičných vinogradov	II.	1/1
Sebechleby – Stará Hora	PRLA	Sebechleby	vinohradnícka osada – jedinečný historický súbor vinohradníckych domov s pivnicami	III.	0/1
Osturňa	PRLA	Osturňa	podhorské vidiecke sídlo s rozsiahlym výskytom zachovaných dreveníc goralského typu	IV.	1/1
Vlkošinec	PRLS	Ružomberok	jedinečne zachovaná podhorská osada zrubového typu v stredoeurópskom priestore s okolitou krajinou	IV.	1/1

Vysvetlivky: PR – pamiatková rezervácia, HŠPK – historické štruktúry poľnohospodárskej krajiny, OP PR – ochranné pásmo pamiatkovej rezervácie, CHVP – chránené vizuálne prepojenia; Typ pamiatkovej rezervácie: MPR – mestská pamiatková rezervácia, PRLS – pamiatková rezervácia ľudového staviteľstva; Typ historických štruktúr poľnohospodárskej krajiny: II. – vinohradnícke, III. – oráčino-lúčno-pasienkovo-sadové, IV. – oráčino-lúčno-pasienkové; Prienik HŠPK s OP PR/CHVP: 0 – HŠPK nemajú územný prienik s OP PR/CHVP, 1 – HŠPK majú územný prienik s OP PR/CHVP

Z hľadiska typu prevládajú HŠPK rozptýleného osídlenia. V jedenástich obciach susedia HŠPK so zastavaným územím, resp. sú od neho vzdialené do 200 m (1 % z celkovej výmery HŠPK) – 2. kategória – a v štyroch obciach sú HŠPK územne prepojené s pamiatkovou zónou (0,5 % z celkovej výmery HŠPK) – 1. kategória. V uvedených kategóriách prepojenia prevládajú oráčino-lúčno-pasienkové HŠPK.

V obci Lipovce – časť Lačnov je prevažujúca časť oráčino-lúčno-pasienkových HŠPK súčasťou ochranného pásma PZ, čo poskytuje určitú možnosť ochrany HŠPK (tab. 1). K podobne obsahovo konzistentným územiám možno zaradiť aj PZ Veľká Trňa a priľahlé vinohradnícke HŠPK. Napriek tomuto nie sú tieto HŠPK s tradičnými vinohradmi súčasťou chránených vizuálnych prepojení na PZ ani súčasťou jej ochranného pásma. Oráčino-lúčno-pasienkové HŠPK v PZVT Kremnické Bane sa nachádzajú v území, ktoré je súčasťou chránených panoramatických pohľadov na PZ z východu. Pri PZMT Markušovce zasahuje časť oráčino-lúčno-pasienkových HŠPK do pohľadového kužeľa na PZ zo severu.

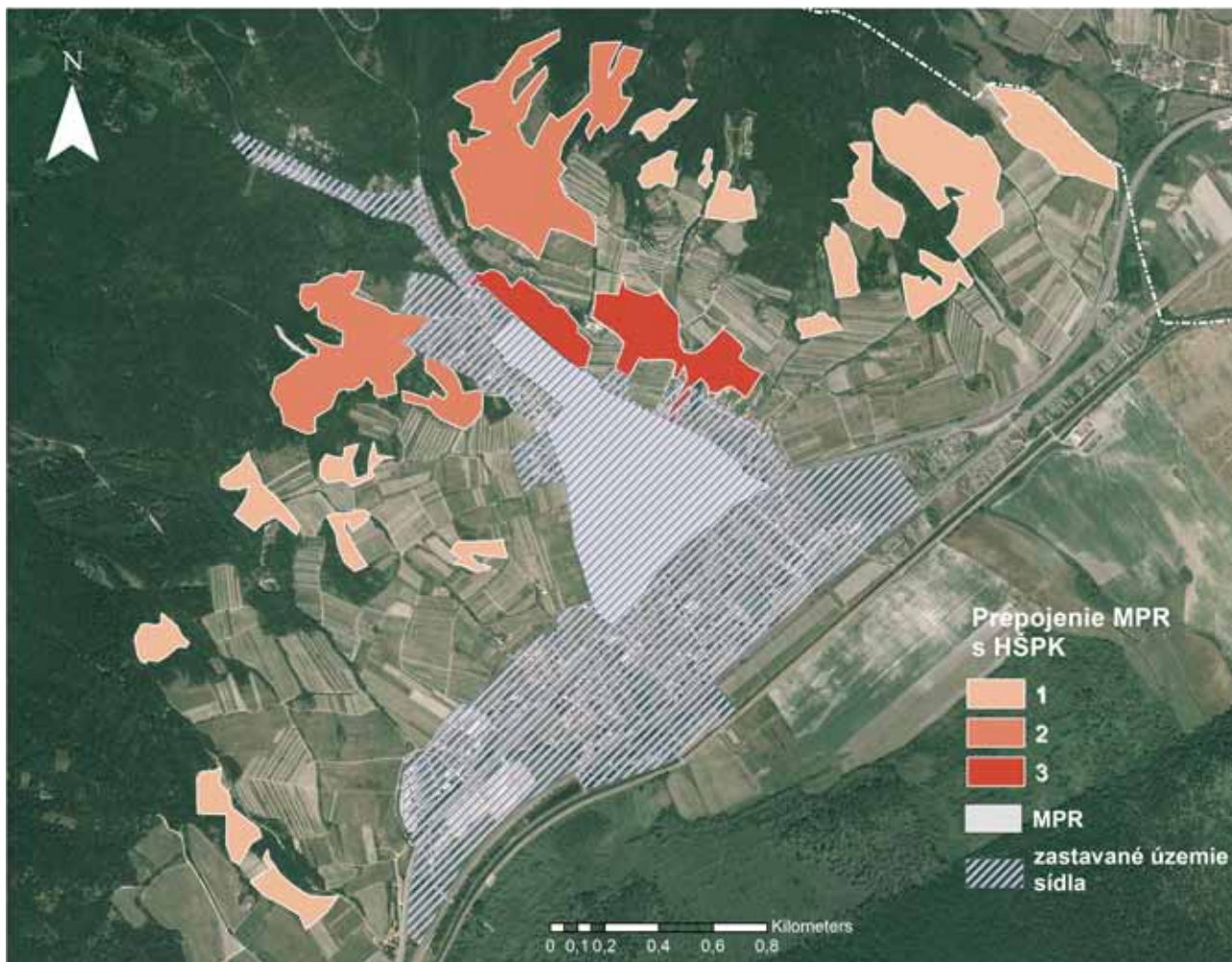
Územné prepojenie historických štruktúr poľnohospodárskej krajiny a pamiatkových rezervácií

Podobné hodnotenie sme spracovali aj na prepojenie HŠPK s PR. Súčasný výskyt HŠPK a PR bez územného prepojenia sme zistili v šiestich obciach, čo predstavuje 1,15 % rozlohy HŠPK – 3. kategória. Len v dvoch obciach – Kežmarku a Podolínci – susedí HŠPK so zastavaným územím (0,12 % rozlohy HŠPK) – 2. kategória. Susediace areály HŠPK a PR sme zaznamenali v štyroch obciach Slovenska (1,3 % rozlohy HŠPK) – 1. kategória. Vo všetkých kategóriách prepojenia chýbajú areály HŠPK rozptýleného osídlenia, naopak, najviac sú zastúpené HŠPK oráčino-lúčno-pasienkové (tab. 2).

Priamy kontakt s PR majú HŠPK vinohradnícke v MPR Svätý Jur (obr. 3 a 4), predmetom pamiatkovej ochrany sú historické urbanistické štruktúry stredovekého mestečka, významne ovplyvnené vinohradníctvom ako tradičným využitím krajiny. Plochy vinohradníckych HŠPK, ktorých časť je v ochrannom pásme tejto rezervácie, tvoria spolu so sídlom jeden celok dokumentujúci tradičnú poľnohospodársko-sídelnú krajinu Malokarpatskej vinohradníckej oblasti.

Ďalšou PR spojenou s vinohradníctvom je PRLS Sebechleby-Stará Hora (obr. 5). Vinohradnícka osada je jedinečným historickým súborom vinohradníckych domov s pivnicami, ktoré sú dokladom ekonomického a hospodárskeho potenciálu obyvateľstva v danom historickom období. Tak ako vo Svätom Jure aj tu tvoria bezprostredné okolie PR vinohradnícke HŠPK. Tieto sú situované v zóne chránených vizuálnych prepojení na osadu z okolitej krajiny.

Na PRLS v Osturni a Vlkošinci nadväzujú oráčino-lúčno-pasienkové HŠPK. Obe PR predstavujú unikátne zachované vidiecke sídla formované drsnými horskými podmienkami. Výrazne ich determinuje a dotvára okolitá tradičná poľnohospodárska krajina v svahovitom horskom reliéfe, tvorená oráčino-lúčno-pasienkovými HŠPK s bohatým výskytom antropogénnych foriem reliéfu. V oboch obciach je časť evidovaných HŠPK súčasťou ochranného pásma pamiatkovej rezervácie, ako aj územia s chránenými vizuálnymi prepojeniami. Celkovo možno skonštatovať, že HŠPK situované v priamom kontakte s PR sú v najvyššej miere začlenené do chráneného krajinného okolia spomedzi všetkých typov pamiatkových území. Taktiež vo všetkých obciach je evidentná úzka väzba medzi typom HŠPK a historickým typom osídlenia (vinohradnícke osídlenie, goralská a valaská kolonizácia). Najmä v Osturni dodnes

Obr. 3. Územné prepojenie zachovaných historických štruktúr poľnohospodárskej krajiny so zastavaným územím mesta Svätý Jur a jeho pamiatkovou rezerváciou. Zdroj: podkladová mapa © Geodis Slovensko 2003

Vysvetlivky: 1 – historické štruktúry poľnohospodárskej krajiny (HŠPK) sú v kontakte s mestskou pamiatkovou rezerváciou, 2 – HŠPK sú v kontakte, resp. do 200 m od hranice zastavaného územia, 3 – HŠPK sú v katastri obce, viac ako 200 m od hranice zastavaného územia; MPR – mestská pamiatková rezervácia

existuje, z hľadiska rozlohy a kompaktnosti, výnimočná kombinácia zachovanej vidieckej architektúry so stále živým obhospodarovaním tradičných agrárnych terás. Výmera týchto terás je 669 ha, čo je až 1,5 % z celkovej rozlohy HŠPK na Slovensku.

Medzi výnimočné živé skanzeny vidieckej kultúry a krajiny možno zaradiť aj Liptovskú Tepličku – tradičnú obec tvorenú sčasti zrubovými stavbami, obklopenú oráčinovo-lúčno-pasienkovými HŠPK. Napriek snahám pamiatkarov sa nedostala doteraz na zoznam pamiatkových území pre nesúhlas miestnych predstaviteľov (Dvořáková, 2013).

Uvedená analýza poukazuje na viacero aktuálnych problémov a riešení, ktorým treba venovať pozornosť. HŠPK patria ku krajinným pamiatkam, ktorých hodnotu v historickom kontexte vytvára spolupôsobenie človeka a jeho kultúry na jednej strane a prírody a krajiny na druhej strane, až ich kombinovaná a spoločná

hodnota je v niektorých prípadoch jedinečná a vytvára krajinné dedičstvo. Z hľadiska ochrany prírody a krajiny je prioritou na ochranu HŠPK ich výnimočnosť, resp. reprezentatívnosť druhu, biotopu či neživej prírody. Z hľadiska ochrany pamiatok sa kladie dôraz na výnimočnosť kultúry a histórie v objektoch a štruktúrach vytvorených človekom. Kultúrna krajina väčšinou tvorí prostredie, resp. okolie pamiatky či jedinečnej prírody. Preto tieto legislatívne nástroje nie sú v svojej súčasnej podobe dostatočným prostriedkom na ochranu HŠPK ako krajinného dedičstva. Ako sme však uviedli, viacero typov HŠPK je výrazne prepojených na pamiatkovo chránené územia, kde lokálna história a kultúra osídlenia vystupuje zo sídla do krajiny zhmotnená nielen v reliéfe, ale aj v spôsobe a štruktúre využitia krajiny, pestovaných kultúrach či poľnohospodárskych postupoch. Preto by bolo vhodné aspoň v prípadoch, kde bolo zistené priame prepojenie HŠPK s pamiatkovým územím

alebo so sídlom, prehodnotiť a doplniť doterajšie zásady pamiatkovej ochrany, vyčleniť ochranné pásma a chránené vizuálne prepojenia zahŕňajúce aj HŠPK. Významne negatívne sa na ďalšej existencii týchto komplexov pamiatkových území a HŠPK podpisuje aj fakt, že zásady rozvoja sídla v rámci vyhlásených ochranných pásem pamiatkových území sú často ignorované a obchádzané pri rozhodovaní o územnom rozvoji sídla či v rámci stavebných konaní.

Ochrana pamiatok svetového kultúrneho a prírodného dedičstva UNESCO ako nástroj na ochranu historických štruktúr poľnohospodárskej krajiny

Organizácia spojených národov pre vzdelávanie, vedu a kultúru UNESCO v roku 1972 vytvorila program svetového dedičstva, ktorého cieľom je zachovanie mimoriadne významných prírodných a kultúrnych miest na svete. Hlavnou myšlienkou na vznik programu bol fakt, že miesta a objekty s výnimočnou hodnotou pre celý svet by mali byť považované za dedičstvo celého ľudstva, nielen konkrétnej krajiny či regiónu. Do konca roka 2004 boli lokality svetového dedičstva vyberané na základe šiestich kultúrnych a štyroch prírodných kritérií. Prijatím revidovaných operačných usmernení na vykonávanie Dohovoru o ochrane svetového kultúrneho a prírodného dedičstva existuje len jeden súbor desiatich kritérií spoločných pre kultúrne a prírodné dedičstvo.

Kombinované diela prírody a človeka z hľadiska ich biokultúrneho pôvodu definujeme ako kultúrnu krajinu, predstavujú tzv. krajinné dedičstvo (*landscape heritage*). Špecifikum takýchto svetovo významných

Obr. 4. Historické štruktúry poľnohospodárskej krajiny – tradičné kolíkové vinice sú situované v bezprostrednej blízkosti zastavaného územia a aj mestskej pamiatkovej rezervácie mesta Svätý Jur (máj 2013). Foto: Dagmar Štefunková

Obr. 5. Sebechleby – Stará Hora – pamiatková rezervácia ľudového staviteľstva – podzemná časť vinných pivníc stále slúži na výrobu a skladovanie vína, nadzemná časť je využívaná na sezónne ubytovanie majiteľov, ale aj turistov (júl 2015). Foto: Dagmar Štefunková

kultúrnych krajín predstavujú krajiny, ktoré sú po stáročia a aj v súčasnosti stále formované tradičným poľnohospodárstvom a pestovaním tradičných druhov a odrôd plodín. Tieto hodnoty sú niekde spoluvytvárané aj pôvodnými technológiami terasovania a ďalších krajinnotechnických úprav s cieľom zlep-

Obr. 6. Kultúrna krajina Serra de Tramuntana (Malorka, Španielsko) zapísaná do Zoznamu svetového kultúrneho dedičstva UNESCO – terasované políčka s olivovými hájmi (apríl 2016). Foto: Barbora Šatalová

šif pôdno-ekologické a morfológické podmienky na pestovanie plodín. Ide napr. o štruktúry podporných a hraničných múrov a valov, drenáží a závlah, ako aj prístupových ciest, ktorých vznik je datovaný už od staroveku. Význam týchto lokalít je umocnený aj pestovaním produktov a odrôd tradičných plodín a taktiež výrobkov z nich. Krajinné hodnoty týchto lokalít sú neodmysliteľne prepojené s pôvodnou sídelnou architektúrou a zachovanými tradíciami dokumentujúcimi život a zvyky starých poľnohospodárov pred nástupom priemyselnej a agrárnej revolúcie. V regiónoch s horšou kvalitou pôd, klimatických a geomorfologických podmienok nebolo poľnohospodárstvo jediným spôsobom obživy, významné boli tradičné remeslá, baníctvo, lesné hospodárstvo, pltníctvo a iné.

Kým na Slovensku je tradičná poľnohospodárska krajina ako jeden zo subtypov kultúrnej krajiny skôr na okraji záujmu jej ochrany a zachovania pre budúce generácie, vo svete sú lokality s tradičnými poľnohospodárskymi krajinami zaradené do Zoznamu svetového dedičstva UNESCO (whc.unesco.org/en/list/622). Ako príklad uvádzame niekoľko lokalít UNESCO v Európe – tradičných poľnohospodárskych, resp. vidieckych oblastí:

Causses a Cévennes – stredoveká agropastorálna kultúrna krajina (južné Francúzsko) – horská krajina rozdelená hlbokými údoliami je príkladom dlhotrvajúceho vzťahu agropastorálnych systémov a ich prírodného

prostredia. Štruktúry kamenných poľnohospodárskych terás a usadlosti reflektujú pozemkovú organizáciu z 11. storočia. Je to jedno z posledných miest tzv. transhumancie, t. j. tradičného letného premiestňovania dobytky a oviec na veľké vzdialenosti cez historickú sieť pastierskych trás (tzv. *droves, drailles*).

Vinohradnícky región Tokaj – historická kultúrna krajina (Maďarsko) – reprezentuje tradičné využitie pôdy na výrobu vína v oblasti nízkych kopcov a riečnych údolí už viac ako tisíc rokov. Zložitá mozaika vinohradov, fariem, dedín a malých mestčiek s historickými sieťami hlbokých vínnych pivníc ilustruje všetky aspekty výroby tokajských vín, ktorých kvalita a riadenie sú prísne regulované už takmer tri storočia.

Kultúrna krajina Wachau (Rakúsko) – pôvodná architektúra, svojrázne sídla a poľnohospodárske využitie pôdy v údolí Wachau najmä na pestovanie viniča a marhúľ názorne ilustrujú stredovekú krajinu, ktorá si svoje hlavné rysy udržiava už od prehistorických čias (obrázok na str. 4 obálky). Atraktívne sú doteraz zachované vinohrady na kamenných terasách, ktoré boli typickým znakom takýchto krajín pred príchodom moderných viníc, budovaných na zemných terasách. Výstavba a údržba takýchto viníc, mnohokrát v strmých svahoch, vyžadovala množstvo fyzickej práce, ktorú v týchto podmienkach nemohli nahradiť stroje. Preto sa pre takéto dodnes existujúce postupy

používa slovné spojenie *heroic viticulture* (voľne preložené ako hrdinské vinohradníctvo).

Kultúrna krajina údolia Madriu-Perfita-Claror (Andorra) – ilustruje spôsob, akým človek využíval horské zdroje počas minulých tisícročí. Odzrkadľuje aj pretrvávajúci starodávny komunálny systém hospodárenia s pôdou, ktorá sa využívala hlavne na pasenie. Glaciálna krajina je typická rozsiahlymi pasienkami a zalesnenými údoliami, pretrváva tu tradičný pastoralizmus a silná horská kultúra. Komunikácia medzi nižšie a vyššie položenými usadlosťami v oblasti, kde ešte nie sú vybudované cesty, prebieha cez sieť čiastočne dláždených chodníkov.

Vinohradnícka kultúrna krajina na ostrove Pico (Portugalsko) – je príkladom prispôbenia poľnohospodárskych postupov na výrobu vína v náročnom prostredí. Na ostrove sa nachádzajú tisíce kamenných stien, postavených na ochranu pred vetrom a soľnou hmlou.

Kultúrna krajina Serra de Tramuntana (Španielsko) – predstavuje významný príklad stredomorskej poľnohospodárskej krajiny, v ktorej sa po storočiach transformácie výrazne svahovitého terénu udržateľným spôsobom využívali obmedzené zdroje na pestovanie ovocia, zeleniny a olív. Systém pozemkového členenia, poľnohospodárskych terás a dláždenej cestnej siete ešte z obdobia feudalizmu je prepojený so sieťou vodných zariadení arabského pôvodu, slúžiacou na zber a rozvádzanie vody (obr. 6).

Na Slovensku zatiaľ neboli vyhlásené tradičné poľnohospodárske krajiny za svetové kultúrne a prírodné dedičstvo UNESCO a ani za žiadne iné prírodné alebo kultúrne pamiatky podľa platnej legislatívy na Slovensku. PRES Vlkolínec má k tomuto vymedzeniu zo slovenských lokalít UNESCO najbližšie, pretože historické vidiecke sídlo s typickými drevenicami je obklopené stáročia využívanou terasovanou poľnohospodárskou krajinou. Na margo terajšieho využitia terasovaných polí možno skonštatovať, že tieto polia sú dnes zatrávené a teda ich pôvodné využitie je zmenené. Zachovala sa však štruktúra terás ako pamiatka na pôvodnú vlastnícku štruktúru a spôsob budovania protieróznych opatrení pôvodných obyvateľov sídla. Bohužiaľ, v súčasnosti mnohé z nich sukcesne zarastajú drevinami a podliehajú postupnej degradácii. V zmysle opisu pamiatkových hodnôt osada predstavuje typ dedinského stredovekého sídla s drevenou architektúrou horských a podhorských oblastí, s nenarušenou zástavbou zrubových domov uprostred krajinárskeho zázemia tvoreného úzkymi pásikmi polí a pasienkov, zo severu chránená masívom Sidorova (whc.unesco.org). Zdá sa teda, že aj keď predmetom ochrany je predovšetkým sídlo, krajina dotvára a zvýrazňuje charakter celej lokality a je taktiež do nej zahrnutá.

* * *

V súčasnosti na zápis do Zoznamu svetového dedičstva UNESCO na Slovensku čaká celkovo trinásť lokalít (Slovenská komisia pre UNESCO, n. d., www.unesco.sk). Jednou z nich je Tokajská vinohradnícka oblasť, ktorá je svedectvom unikátnej, po stáročia existujúcej kultúrnej tradície pestovania viniča a dorábania vína v špecifických podmienkach, daných výnimočnou kombináciou geografických, geologických, geomorfologických, hydrologických a klimatických podmienok regiónu Tokaj. Ak bude jej zápis úspešný, lokalita nadviaže na maďarskú vinohradnícku časť Tokaja, ktorá už v súčasnosti patrí do svetového kultúrneho dedičstva UNESCO. Dúfajme, že do lokality budú zahrnuté aj vinohradnícke HŠPK, ktoré prezentujú majetkovú štruktúru a spôsob využitia pôdy v dobe, keď vznikli aj vínne pivnice.

Príspevok vznikol v rámci riešenia projektu podporeného Vedeckou grantovou agentúrou MŠVVaŠ SR a SAV č. 2/0078/18 Výskum biokultúrnych hodnôt krajiny.

Literatúra

- Antrop, M.: Why Landscapes of the Past Are Important for the Future. *Landscape and Urban Planning*, 2005, 70, 1 – 2, p. 21 – 34.
- Dvořáková, V.: Pamiatkové územia – nádeje a realita. *Monument Revue*, 2013, 2, s. 10 – 14.
- Kowalski, T.: Poznámky ku genéze pamiatkovo chránených území a ochranných pásiem. *Monument Revue*, 2013, 2, s. 14 – 18.
- Škulavík, P.: Pamiatkové územia ako súčasť pamiatkového fondu Slovenska. *Monument Revue*, 2013, 2, s. 39 – 41.
- Špulerová, J., Štefunková, D., Dobrovodská, M., Izakovičová, Z., Kenderessy, P., Vlachovičová, M., Lieskovský, J., Piscová, V., Petrovič, F., Kanka, R., Bača, A., Barančoková, M., Bezák, P., Bezáková, M., Boltžiari, M., Mojses, M., Dubcová, M., Gajdoš, P., Gerháťová, K., Izsóff, M., Kalivoda, H., Miklósová, V., Drábová, M., Šatalová, B., Krištín, A., Dankaninová, L., Kalivodová, E., Majzlan, O., Mihál, I., Stašiov, S., Šolomeková, T., Ambros, M., Baláž, I., Halabuk, A.: *Historické štruktúry poľnohospodárskej krajiny Slovenska*. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV, 2017, 144 s.
- Tuhárska, A.: Kultúrna krajina v kontexte svetového dedičstva. *Monument Revue*, 2013, 2, s. 19 – 21.

Ing. Dagmar Štefunková, PhD., dagmar.stefunkova@saoba.sk
Ústav krajinej ekológie Slovenskej akadémie vied,
Štefánikova 3, P. O. Box 254, 814 99 Bratislava

Vizuálna analýza a percepcia mestských pamiatok

Oťahel, J., Pazúr, R.: Visual Analysis and Perception of City Monuments. *Životné prostredie*, 2019, 53, 1, p. 12 – 20.

City monuments attract visitors; especially to places with efficient viewpoints. This paper presents a case study approaches to visibility analysis, visual quality assessment and visitor perceptions of city monuments. The number of city monuments and their visibility from the closest surrounds of Svätý Jur, Pezinok and Modra towns were identified by digital terrain model, 3D landscape model and Observer points in ArcGIS. The conditions for visual quality of eight historical monuments in the city of Bratislava and their visual attractiveness from 15 selected viewpoints were evaluated by GIS GRASS, 3D landscape model and the criteria of distance, impressiveness, size and the number of visible monuments in the second approach. The visual quality of these 15 viewpoints was verified by surveying more than 300 respondents on their views of the monuments from similar locations in the third approach. These second and third approaches enabled assessment of the conformity of visual quality analysis conducted in objective-subjective and subjective ways. Certain similarity to the results was revealed in the most attractive viewpoints ranked by observers remote from the historic town. This provided views of several monuments and a panoramic view of the centre of Bratislava. Finally, the combined approaches used in assessing visual quality analysis in this study establish a comprehensive method of defining and verifying the best locations for effective sightseeing of a city's monuments.

Key words: visibility analysis, visual quality assessment, visitor perceptions, city monuments, Sub-Little-Carpathian region, Bratislava city

Sídla sú miesta na zemskom povrchu, ktoré koncentráciou budov a zariadení zabezpečujú predovšetkým bývanie pre ľudí, prácu a oddych. Vzhľadom na ich veľkosť a vzťah k prírodnému prostrediu sú zároveň súčasťou alebo samostatným typom krajiny. Poloha, veľkosť a vnútorné usporiadanie sídel súvisia s obdobím vzniku, okolitou krajinou a funkciami, ktoré mali počas vývoja a ktoré plnia v súčasnosti. Okrem rezidenčnej to boli aj verejno-správna, remeselná-výrobná, vzdelávacia, kultúrna a religiózna funkcia. Tieto fakty rozhodujúcou mierou ovplyvnili aj vonkajší vzhľad sídel, osobitne v súvislosti s ich stavebným a architektonickým vývojom. Zvlášť mestá sú výnimočné početnými pamiatkami, ktoré sú odrazom kultúrno-historického dedičstva rôznych spomenutých funkcií. Vizuálna stránka, obraz mesta je fenomén, ktorý profesionálne zaujíma urbanistov a architektov, ale zvlášť je súčasťou životného prostredia jeho obyvateľov a návštevníkov. Pre návštevníkov je zaujímavý aj v kontexte organizácie pobytu a orientácie sa v meste (Lynch, 1960), osobitne z hľadiska efektívneho poznania pamätihodností mesta prostredníctvom priameho vizuálneho vnímania. Z toho vyplýva aj záujem najšť najlepšie miesta vizuálneho vnemu a pohodlnú trasu prehliadky pamiatok mesta (Di Lorenzo et al., 2012).

Vizuálny kontakt človeka, návštevníka s mestskými pamiatkami, krajinou je prvým krokom poznania. Poukazuje na vzťah človeka/subjektu k okolitému prostrediu/objektu a na význam zrakového vnemu človeka, videnia a viditeľnosti objektov. Zároveň treba pripomenúť, že vnímanie človeka má širší rozsah, vyplývajúci

z jeho zmyslov, z akceptácie jeho holistickej skúsenosti, vnímania krajiny a pamiatok.

Cieľom príspevku je predstaviť prístupy vizuálnej analýzy a percepcie mestských pamiatok. Vizuálna analýza patrí k primárnym postupom výskumu povrchových objektov krajiny (Nijhuis et al., 2011). Podmienky viditeľnosti a vizuálnu kvalitu pamiatok je však potrebné rešpektovať aj v kontexte rozsahu percepcie človeka v reálnych podmienkach vnímania. Prístupy predstavíme na príkladoch štúdií, ktoré sme venovali analýze viditeľnosti, hodnoteniu vizuálnej kvality a percepcie pamiatok v meste.

Vizuálna analýza objektov v krajine a meste

Z viacerých definícií krajiny vyplýva, že je to „územie, ako ho vnímajú ľudia, ktorého charakter je výsledkom činnosti a interakcií prírodných a humánnych faktorov“ (Council of Europe, 2000). Potvrdzujú to zvlášť geografické definície (Hartshorne, 1959; Nijhuis et al., 2011), v ktorých sa krajina chápe ako časť zemského povrchu vnímaná človekom. Toto spojenie človeka s jeho okolím je pre definíciu krajiny podstatné. Zahŕňa nielen materiálno-energetický fundament s objektmi prírodného aj antropogénneho pôvodu, ale aj ich vonkajší prejav, vzhľad Zeme – *the face of the earth* (Hartshorne, 1959), ktorý predstavuje inherentnú kvalitu fyzického stavu krajiny. Definície jasne zdôrazňujú zmyslový vzťah medzi pozorovateľom a krajinou. Zásadnou otázkou je rozsah vnímania človekom, keďže odkazuje na holistickú skúsenosť so všetkými zmyslami (Nijhuis et al., 2011).

Identifikácia krajiny (objektu) znamená teda aj poznanie aspektu, ktorý súvisí s človekom (subjektom), ako objekt pozná, vníma a akceptuje (Oľahel, Hlavatá, 2010). Pre väčšinu ľudí je primárnym poznaním hmotného sveta poznanie vizuálne.

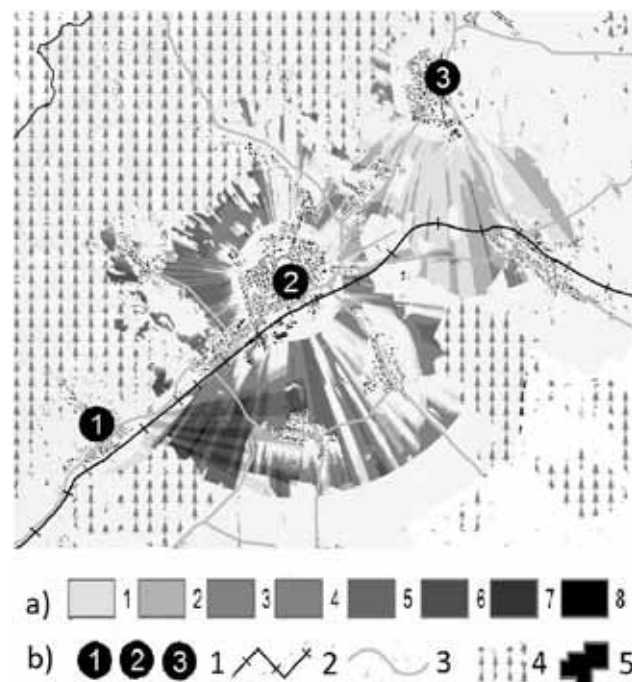
Zjednodušenie vnímania krajiny, sídel, pamiatok na vizuálnu kvalitu sa spája najmä s najvýznamnejším zrakovým zmyslom vnímania. Vizuálne vnímanie sa odvíja od človeka, jeho pozície pozorovateľa, výšky očí a smeru pohľadu, od záujmu, čo chce vidieť, aké objekty krajiny preferuje (prírodné fenomény, historicko-kultúrne pamiatky, modernú architektúru a pod). Pri vizuálnom vnímaní závisia od miesta pozorovateľa a línie pohľadu (*line of sight*) aj možnosti videnia, viditeľnosť, dohľadnosť (*visibility*) a videný obraz v zornom poli (*viewshwed*). Ten je výsledkom kompozície a konfigurácie objektov krajiny (georeliéfu a krajinnnej pokrývky) najmä ich veľkosti a 3D rozmeru v závislosti od vzdialenosti, ktorú vyjadril pojmami *Nahsicht* a *Fernsicht*. *Nahsicht* alebo blízkosť je prostredie, ktoré môžeme zažiť všetkými našimi zmyslami (komplexným vnímaním). *Fernsicht* nazval aj krajinou, ktorú ako súčasť nášho prostredia vnímame hlavne vizuálne.

Prvý prístup – vizuálna analýza sídel v krajine

Ako prvý prístup predstavíme metodiku vizuálnej analýzy krajiny a sídel, ktorý vychádza z relatívne objektívnych atribútov: fyziognómie krajiny (georeliéfu a krajinnnej pokrývky) a optometrických podmienok vizuálnej percepcie (viditeľnosti, dohľadnosti a vizuálnej spojitosti) (Oľahel, Hlavatá, 2010). Toto primárne poznávanie súvisí práve s najvýznamnejším ľudským zmyslom – zrakom – a vychádza z predpokladov, ktoré majú blízko k objektivistickému paradigme alebo paradigme fyzického stavu – *objectivist or physical paradigm* (Lothian, 1999).

Záujmové územie tvoril podmalokarpatský región, ktorý bol súčasťou širšieho výskumu v rámci projektu *Vital Landscapes* (Hanusin a kol., 2013). Vizuálna analýza bola zameraná na vyhodnotenie vizuálnej kvality výhľadov na vybrané sídla na úpätí Malých Karpát podľa počtu videných dominant (Oľahel, Pazúr, 2013).

Vizuálne vnímanie sídel výrazne ovplyvňujú ich kultúrno-historické dominanty. Príťažlivosť dominant je aj o našom vzťahu k nim, k ich viditeľnosti a dohľadnosti. V troch mestských sídlach boli vybrané nasledovné dominanty: tri vo Svätom Jure (Kostol r. k. sv. Trojice, Mestský úrad Svätý Jur, Kostol r. k. sv. Juraja), sedem v Pezinku (Mariánsky stĺp, Dolný kostol, evanjelický kostol, radnica, farský r. k. kostol, kapucínsky kostol, Pezinský zámok) a šesť v Modre (Horná brána, Múzeum E. Štúra, pomník štúrovcov, farský Kostol sv. Štefana Kráľa, slovenský evanjelický kostol, nemecký evanjelický kostol). Kvalita vizuálneho vnemu sídel zá-

Obr. 1. Kvalita výhľadov na tri podmalokarpatské sídla. Zdroj: upravené podľa Oľahela, Pazúra (2013)

Vysvetlivky: a) počet viditeľných dominant od jeden po osem, b) 1 – sídla v poradí Svätý Jur, Pezinok, Modra, 2 – železnice, 3 – cesty, 4 – les, 5 – zástavba

visí od reálnej pozície pozorovateľa a fyzických podmienok krajiny – krajinnnej pokrývky a povrchových tvarov georeliéfu. Na vizuálnu analýzu boli využité ortofotomapy, digitálny model terénu (DMT), údaje o lesných areáloch a zástavbe (priestorový výskyt, výška, databáza ZB GIS), ktoré umožnili spracovať štruktúru krajiny do 3D modelu. Podmienky pozorovateľa sú dané stanoviskom, od ktorého sa odvíjajú možnosti viditeľnosti, dané zrakovým kuželom (Fisher, 1995; Llobera, 2003). Táto časť vizuálnej analýzy, viditeľnosti mestských pamiatok v krajine vychádza z relatívne objektívnych atribútov. Vizuálna kvalita výhľadov bola definovaná podmienkami viditeľnosti vybraných dominant v okolí mestských sídel a analyzovaná aplikáciou vyššie uvedení nástrojov. Výber pamiatok ako predpokladov vizuálnej kvality výhľadov na mestské sídla radí vizuálnu analýzu k objektívno-subjektívnym alebo normatívnym prístupom (Oľahel, 2003).

Prvým krokom bola analýza (detekcia) vhodných pozorovacích bodov (*observer points*) na vybrané sídla s využitím DMT, 3D modelu krajiny, ktorý zohľadňoval vegetačnú pokrývku a výšku zástavby. Výhľadové body na vybrané pamiatky (dominanty) sídel boli identifikované od možných miest pozorovateľa v priemernej výške očí 165 cm (Hlavatá, Oľahel, 2010) v zázemí sídel. Analyzované zázemie bolo stanovené v rozpätí 1 200 až 5 000 m vzhľadom na optiku ľudského oka a možnosti zrakového vnímania (tzv. vnímanie krajiny alebo

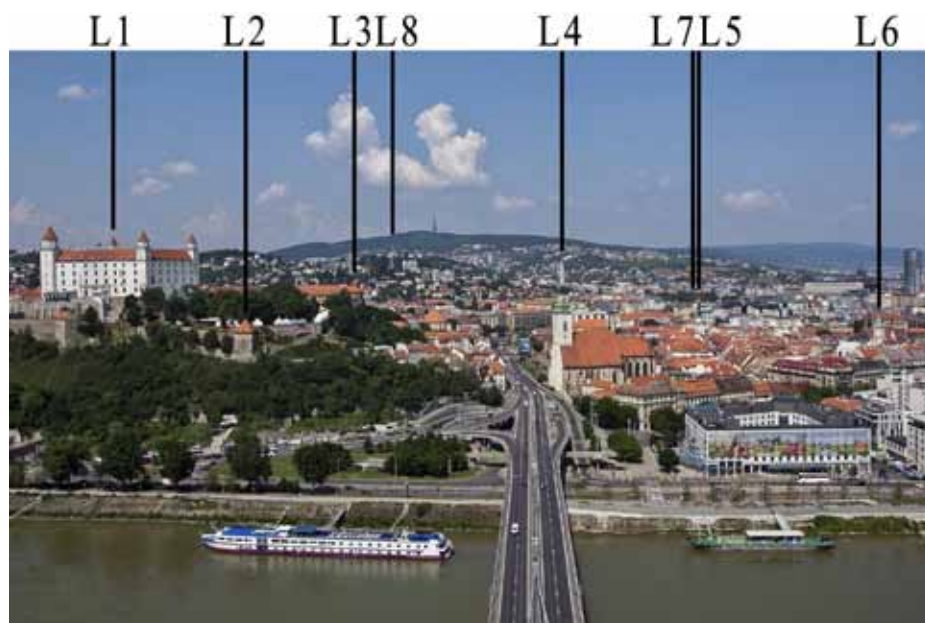

Obr. 2. Pohľad na dominanty Pezinka zo svahov Malých Karpát (2013). Foto: Ján Ofaheľ

Fernsicht; Granö, 1929; Sevenant, Antrop, 2007; Ofaheľ, Pazúr, 2013). Na výpočet bola použitá funkcia *Observer points* v programe ArcGIS (v10), identifikujúca nielen viditeľnosť daných objektov, ale aj ich počet. Veľkosť pixla (2 m) umožnila detailne zachytiť priestorovosť pozemných komunikácií, ktoré boli identifikované ako potenciálne výhľadové miesta, ako aj priestorovosť sídelnej zástavby tvoriacej prirodzené bariéry. Obe dátové vrstvy, odvodené z priestorovej databázy ZB GIS v polygonovom formáte, boli doplnené DMT (s pôvodným

rozlíšením 10 m), prevzorkovaním na stanovenú veľkosť pixla. Analýza zohľadňovala stanovený rádius, t. j. vzdialenosť, na ktorú má byť výpočet vykonaný v 360° horizontálnom uhle (1 200 až 5 000 m). V prípade vzájomného prekrytia takto vytvorených zón sa množstvo viditeľných dominant sčítalo a identifikovalo vizuálnu kvalitu zázemia miest (obr. 1).

Vizuálne najkvalitnejšie bolo identifikované územie západne od Slovenského Grobu, napr. na Pezinskej ceste do Grinavy.

Obr. 3. Skúmané pamiatky v Bratislave. Zdroj: Ofaheľ et al. (2018)

Vysvetlivky: L1 – Bratislavský hrad, L2 – Žigmundova brána, L3 – bašta Luginsland, L4 – Dóm sv. Martina, L5 – Michalská brána, L6 – Stará radnica, L7 – Prezidentský palác, L8 – Slavín

Identifikované miesta výhľadov na vybrané sídla v ich zázemí s rôznou vizuálnou kvalitou (počtom videných dominant), predstavujú efektívnu orientáciu pre návštevníkov a turistov najmä s využitím prístupových ciest a turistických chodníkov (obr. 2). Uvedený prístup vizuálnej analýzy krajiny a sídel je zároveň súčasťou architektonickej tvorby v územnom plánovaní (Benedikt, 1979; Fisher, 1995), osobitne pri lokalizácii výškových budov (Caha 2017).

Druhý prístup – vizuálna analýza pamiatok v meste

V druhom prístupe priblížime vizuálnu analýzu a hodnotenie percepcie zná-

mých dominant a pamiatok širšieho centra Bratislavy, vychádzajúc zo štúdie Ofaheľ et al. (2018). Viditeľnosť a vizuálna kvalita (atraktivita) výhľadov na pamiatky sa vyhodnotila na základe objektívno-subjektívnych atribútov (Ofaheľ, Hlavatá, 2010). Vybrané pamiatky sú pozoruhodné svojou historickou a kultúrnou hodnotou a sú viditeľné z niekoľkých častí mesta vzhľadom na ich výšku, ktorá je ich dominantnou črtou. Tvoria ich týchto osem pamiatok (obr. 3 a 4): Bratislavský hrad (L1), Žigmundova brána (L2), bašta Luginsland (L3), Dóm sv. Martina (L4), Michalská brána (L5), Stará radnica (L6), Prezidentský palác (Grasalkovičov palác) (L7) a Slavín (L8).

Podmienky viditeľnosti, dohľadnosti a kvality videnia pamiatok sú dané fyzickým stavom mestskej krajiny, t. j. georeliéfom, zástavbou, vegetáciou a miestom pozorovateľa. Na vizuálnu analýzu bol využitý digitálny model krajiny (DMK), ktorý zahŕňal DMT a 3D model mestskej zástavby (striech budov). DMT bol zvýšený o 165 cm, t. j. priemernú výšku očí (Hlavatá, Ofaheľ, 2010; Ofaheľ et al., 2018). DMK poskytuje množstvo geometrických atribútov a indikátorov na analýzu vizuálnych vlastností mesta v zmysle konceptu tzv. *isovist* alebo línie pohľadu (Benedikt, 1979). Výpočty viditeľnosti pamiatok boli spracované v programe GIS GRASS v module r.los a na všetky súvisiace práce bol použitý ESRI ArcGIS desktop v9.0 s nadstavbou 3D Analyst.

Prvým výsledkom analýzy bola detekcia miest, odkiaľ vybrané pamiatky môžeme vidieť bez ohľadu, či sú prístupné návštevníkovi vzhľadom na terén a zástavbu. Označujeme ich ako *neisté výhľadové miesta* (obr. 5). *Overené výhľadové miesta*, ktoré sú dostupné pre návštevníkov ako potenciálne miesta viditeľnosti pamiatok, boli identifikované zvlášť (obr. 5). Tieto výhľadové body reprezentujú štvorec 1,5 × 1,5 m, môžeme z nich vidieť minimálne tretinovú časť pamiatky a sú dostupné pre návštevníkov a turistov v meste.

Vizuálne vnímanie súvisí so vzdialenosťou a aktuálnym kontaktom s pamiatkou. Atraktivitu vnemu ovplyvňuje konkrétne miesto výhľadu, z ktorého vidíme pamiatku, jej veľkosť a čelnú, pôsobivú časť. Z tohto hľadiska bolo na hodnotenie vizuálneho vnemu vybraných pamiatok dôležité stanoviť relevantné kritéria. Zároveň bolo na overených výhľadových miestach záujmového územia vybraných pätnásť stanovíšť (obr. 4), na ktorých sa podľa kritérií vyhodnotili možnosti viditeľnosti a kvalita vizuálneho vnemu ôsmich pamiatok mesta. Pätnásť výhľadových miest bolo lokalizovaných v historickom Starom Meste, na hradnom vrchu, ale aj na mostoch a pravej strane Dunaja na Tyršovom nábreží. Tvoria ich nasledovné stanovíšťia, ktoré sú voľne dostupné návštevníkom a turistom (obr. 4): V1 – pred Prezidentským palácom, V2 – Primaciálne nám., V3 – Hlavné nám., V4 – za Dómom sv. Martina, V5 – Michalská ul., V6 – podchod Univerzitnej knižnice, V7 – pred domom U dobrého

Obr. 4. Poloha výhľadových miest a pamiatok v Bratislave. Zdroj: Ofaheľ et al. (2018)

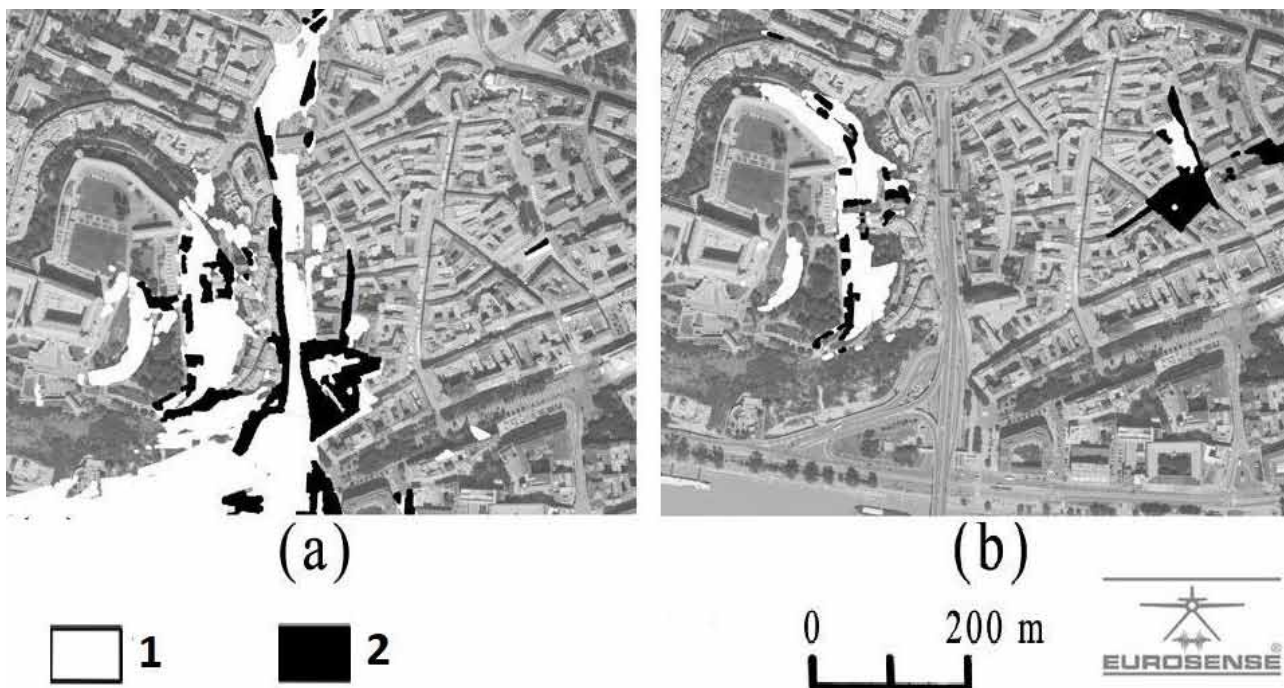
Vysvetlivky: 1 – výhľadové miesta V1 – V15 (názvy v texte), 2 – pamiatky L1 – L8 podľa obr. 3, 3 – Staré Mesto, 4 – komplex Bratislavského hradu, 5 – Tyršov nábrežie

pastiera, V8 – pod baštou Luginsland, V9 – dolná terasa Bratislavského hradu, V10 – pred Bratislavským hradom, V11 – terasa schodov na Most SNP, V12 – na Moste SNP, V13 – lodenica (pravá strana Dunaja), V14 – Au Café (Tyršov nábrežie) a V15 – na Starom moste (Ofaheľ et al., 2018).

Výber výhľadových miest súvisel aj s verifikáciou hodnotenia viditeľnosti a atraktivity vizuálnej kvality pamiatok podľa subjektívnych atribútov percepcie návštevníkov, ktorú predstavíme v treťom prístupe.

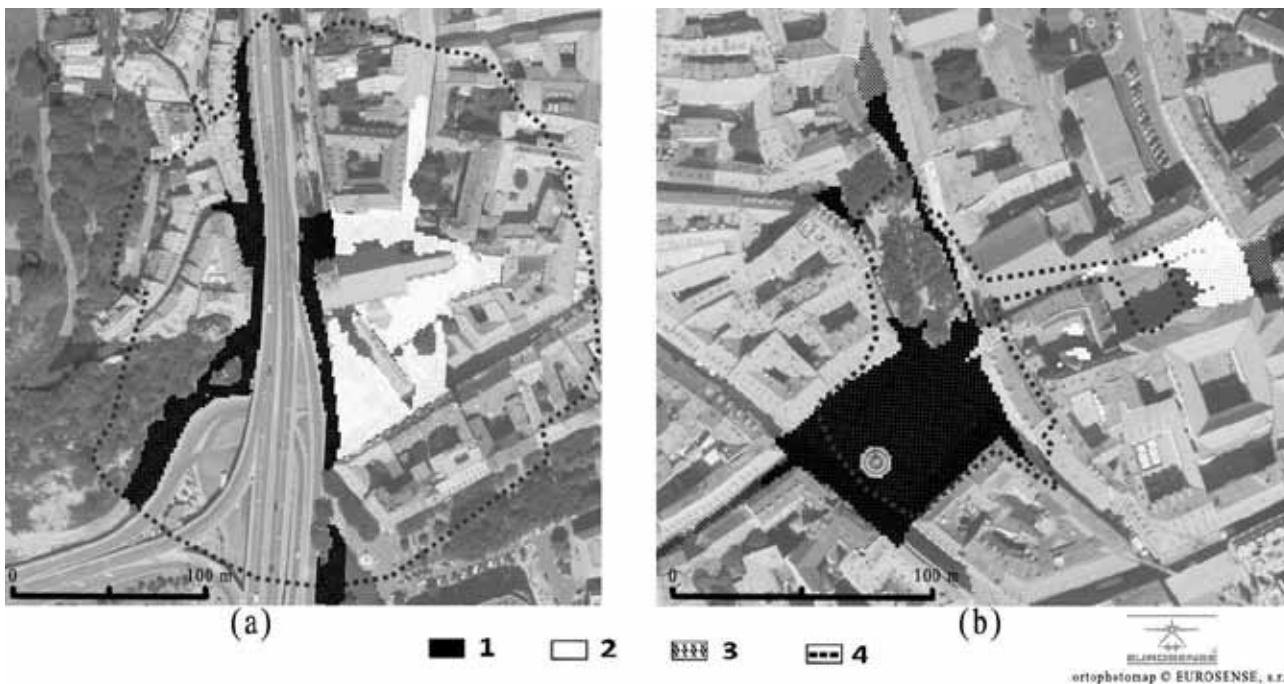
Pre hodnotenie viditeľnosti a vizuálnej kvality (atraktivity) vnemu pamiatok z pätnásť výhľadových miest boli stanovené nasledovné kritériá: vzdialenosť od pamiatky (do 100 m, 100 – 1 200 m a nad 1 200 m), videnie čelnej (pôsobivej) strany pamiatky, viditeľná veľkosť pamiatky (Granö, 1929; Nijhuis et al., 2011; Sevenant, Antrop, 2007) a počet viditeľných pamiatok.

Podľa týchto kritérií boli určené štyri stupne atraktivity a priradené body. Veľmi atraktívny vizuálny vnem je zo vzdialenosti do 100 m s videnou celou čelnou stra-

Obr. 5. Výhľadové miesta. Zdroj: Oľahel et al. (2018)

Vysvetlivky: Výhľadové miesto: a) na Dóm sv. Martina, b) na Starú radnicu, 1 – neisté, 2 – overené

Obr. 6. Atraktivita výhľadových miest. Zdroj: Oľahel et al. (2018)

Vysvetlivky: Výhľadové miesto a) na Dóm sv. Martina, b) na Starú radnicu, 1 – veľmi atraktívne, 2 – stredne atraktívne, 3 – málo atraktívne, 4 – línia centrálného uhla pohľadu 30°

nou pamiatky (4 body – najvyššia hodnota), stredne atraktívny vnem je zo vzdialenosti do 100 m, ale vidíme len časť a nie čelnú stranu pamiatky (3 body), málo

atraktívny vnem je zo vzdialenosti od 100 do 1 200 m a vidíme aspoň tretinu pamiatky (2 body) a veľmi málo atraktívny je vnem zo vzdialenosti nad 1 200 m a vidíme

Obr. 7. Výhľady na Dóm sv. Martina: vľavo zo stanovišťa V4 (stredne atraktívny; 2013), v strede zo stanovišťa V7 (veľmi atraktívny; 2013), vpravo zo stanovišťa V11 (veľmi atraktívny; 2013). Foto: Ján Ofaheľ

me aspoň tretinu pamiatky (1 bod). Pri hodnotení veľmi atraktívneho vnemu (do 100 m) bol analyzovaný aj predpoklad optimálnej vzdialenosti vizuálneho vnímania s ohľadom na účinok centrálného videnia, ktorý zahŕňa vnútorných 30° zrkovového kužeľa a súvisí s najvyšším stupňom ostroti (Nijhuis et al., 2011). Tento postup je dôležitý najmä pri hľadaní optimálnej blízkosti pamiatky v závislosti od jeho výšky. Uvedené kritérium spĺňajú výhľadové miesta, v ktorých je celá pamiatka videná v centrálnom zrkovovom kuželi s veľkosťou 30° , pričom vzdialenosť optimálneho vizuálneho vnímania môže byť až okolo 100 m (obr. 6).

Jednotlivým stupňom atraktívnosti vnemov sa priradili body od 1 (veľmi málo atraktívne) do 4 (veľmi atraktívne) a výsledné body boli vypočítané pre všetky výhľadové miesta (V1 – V15) ako súčet násobkov bodov atraktivity (1 – 4) s počtom viditeľných pamiatok (L1 – L8).

Najvyššie hodnoty atraktivity vizuálneho vnemu boli identifikované v bezprostrednom kontakte s pamiatkami vo vzdialenosti do 100 m, hlavne podľa kritéria vnímanej strany pamiatky (V1, V2, V3, V4, V5, V7, V8, V10 a V11). Pri hodnotení počtu videných pamiatok získali najvyššie hodnoty vzdialenejšie výhľadové miesta: V9 – dolná terasa Bratislavského hradu (12 bodov) a V14 – Au Café (11 bodov).

Analýzy ukázali, že Bratislavský hrad je najviac exponovanou pamiatkou, pretože je viditeľný z desiatich miest, Dóm sv. Martina je druhou najviac viditeľnou pamiatkou s viditeľnosťou z deviatich výhľadov a Prezidentský palác je najmenej exponovaný, pretože ho

možno vidieť len z dvoch výhľadových miest. Konečné hodnotenie viditeľnosti a vizuálnej kvality všetkých pätnástich vybraných výhľadových miest sa pohybovalo medzi 2 až 12 bodmi (Ofaheľ et al., 2018).

Tretí prístup – percepcia pamiatok v meste

Tretí prístup analýzy vnímania pamiatok rešpektuje individualitu človeka, pozorovateľa a vnímateľa. Podiel subjektívnych atribútov je prirodzený a vyplýva z podstaty vzťahu človeka (subjektu) k vnímaným pamiatkam a krajine (objektu). Percepcia sídla a pamiatok sa spája s človekom ako subjektom, vyplýva z jeho individuality a správania a v tomto zmysle má širší mentálny rozmer (Lynch, 1960; Saarinen, 1976, Jacobs, 2011). Okrem primárneho vizuálneho aspektu súvisí s percepciou aj jej akustický, aromatický, duchovný, impresívny, symbolický alebo významový rozmer.

V spoločenských vedách, ale aj v humánnej geografii, sa pri analýze percepcie zdôrazňuje význam subjektu vnímania. Nositeľom vnemov je človek a tieto ovplyvňuje jeho vnútorná integrita, vek, sociálna pozícia, vzdelanie, psychický stav, profesionálny záujem, ale aj zainteresovanosť v kontexte vlastníckych alebo užívateľských vzťahov. Určite výsledný efekt vnemu ovplyvňuje aj špecifikum vonkajších podmienok a momentálny stav využívania mesta, najbližšie funkcie pamiatok. Ako sme uviedli, efekt emocionálneho (individuálneho, zainteresovaného) vnímania sa odráža aj na jeho interpretácii. Výsledkom individuálnej percepcie a imaginácie je výpoveď, záznam, ktorým môže byť zápis, opis,

anketa, schéma, mentálna mapa, mapa, kresba, maľba, fotografia, film (Oľahel, Hlavatá, 2010).

Aký je obraz pamiatok a mesta vzhľadom na čitateľnosť (*legibility*) fyzického stavu, ale aj na predstavivosť a zrozumiteľnosť (*imageability* a *intelligibility*) vnímateľa, návštevníka alebo obyvateľa? Tento širší rozmer percepcie sa spája s individualitou a správaním človeka (Saarinen, 1976; Lothian, 1999). Individualita človeka, jeho subjektívne vnímanie a správanie špecifikuje všeobecne prijaté predpoklady zrakového videnia a dopĺňa výsledky analýzy viditeľnosti a vizuálnej kvality pamiatok, predstavené v druhom prístupe. To bol aj motív tretieho prístupu analýzy percepcie v kontexte „subjektivistckej paradigmy alebo posúdenia vnemu pamiatky nielen podľa očí, ale aj interpretácie podľa mysle vnímateľa“ (Lothian, 1999). Zároveň predstavené výsledky poukazujú aj na vplyv konkrétnych vonkajších podmienok vnímania (Oľahel et al., 2018).

Analýza percepcie pamiatok bola vykonaná v roku 2013 dotazníkovým prieskumom na vzorke 305 respondentov, ktorými boli návštevníci zo susedných obcí do vzdialenosti 50 km (17,7 %), návštevníci a turisti mimo Bratislavy (40,7 %) a obyvatelia Bratislavy (41,6 %). Tvorili ich muži (50,2 %) a ženy (49,8 %) s priemerným vekom 33,2 roka so základným (13,2 %), stredoškolským (45,2 %) a vysokoškolským vzdelaním (41,6 %). Respondenti boli osobne požiadaní, aby odpovedali na otázky na pätnástich vybraných stanovištiach (V1 – V15) v blízkosti alebo v rôznej vzdialenosti od vnímaných pamiatok (L1 – L8). Ako dôvod návštevy dotazníkového a výhľadového miesta uviedli: trávenie voľného času, turistika, okoloidúci (Oľahel et al., 2018).

Z výsledkov dotazníkového prieskumu uvedieme hlavne tie, ktoré sa najviac dotýkajú výsledkov analýzy viditeľnosti a vizuálnej kvality pamiatok. Za najvýznamnejšie výsledky výskumu percepcie boli považované odpovede na otázku či kontaktné miesto (V1 – V15) ponúka aj pekný výhľad na jednotlivé pamiatky mesta. Podľa pozitívnych odpovedí boli sledované stanovišťa rozdelené do troch kvalitatívnych skupín. V prvej boli stanovišťa V10 (najnižšia miera pozitívnych odpovedí – 10,0 %), V1 a V4 s výrazne nízkou mierou pozitívnych odpovedí (menej ako 50 %), ktoré predstavujú miesta s najhoršou kvalitou percepcie. Stanovišťa V9, V8, V6, V7, V12, V13 a V11 (50 – 80 % pozitívnych odpovedí) reprezentujú skupinu so strednou kvalitou percepcie. V tretej skupine boli stanovišťa V5, V2, V14, V3 a V15 (najvyššia miera pozitívnych odpovedí – 94,4 %) s výrazne vysokou mierou kladných odpovedí (viac ako 80 %) a najvyššou kvalitou percepcie. K významným výsledkom analýzy percepcie podľa Oľahela et al. (2018) patrili aj odpovede na otázky, čo na jednotlivých miestach výhľadov pôsobí rušivo a čo vytvára priaznivé pocity, ktoré priblížili hodnotenia percepcie hlavne v kontaktnej zóne veľmi atraktívneho vizuálneho vnemu pamiatky (do 100 m).

Porovnanie výsledkov vizuálnej analýzy a percepcie mestských pamiatok

Pri porovnaní výsledkov objektívno-subjektívneho prístupu (druhý prístup) s výsledkami prístupu subjektívneho (tretí prístup) bola zistená zhoda pri hodnotení stanovišťa V14 (Au Café) s vysokou vizuálnou atraktivitou (viditeľnosťou a počtom šiestich videných pamiatok – 11 bodov) a najvyššou kvalitou percepcie (85,7 % pozitívnych odpovedí respondentov). Stanovište ponúka pekný výhľad na Bratislavský hrad a historické jadro mesta, a aj keď sú pamiatky vzdialené, respondenti ocenili pokojné miesto na brehu Dunaja a priznali mu tretie miesto kvality percepcie (85,7 %). Významná zhoda bola zistená aj pri hodnotení stanovišťa V10 (pred Bratislavským hradom) s nízkou vizuálnou atraktivitou (4 body) a najnižšou kvalitou percepcie pamiatok (10,4 %). Respondentom chýbali možnosti percepcie ostatných pamiatok mesta, aj keď samotný výhľad na Bratislavský hrad je veľmi atraktívny.

Výhľadové miesto V9 (dolná terasa Bratislavského hradu) získalo najvyššie hodnotenie vizuálnej atraktivity podľa viditeľnosti a počtu videných pamiatok (12 bodov). Z tohto stanovišťa môžu turisti vidieť Bratislavský hrad (L1), baštu Luginsland (L3) a štyri ďalšie pamiatky v centre mesta: Dóm sv. Martina (L4), Michalskú bránu (L5), Starú radnicu (L6) a Prezidentský palác (L7), hoci z dôvodu vzdialenosti a viditeľných častí boli výhľady na jednotlivé pamiatky hodnotené ako málo atraktívne (Oľahel et al., 2018). Stanovište však poskytuje panoramatický, celkový výhľad na historické aj širšie centrum s Dunajom. Vyhliadky z tohto miesta si vyžadujú určité znalosti o histórii pamiatok a ich lokalizácii v meste, aby mohli byť zaujímavejšie pre miestnych obyvateľov alebo pre turistov so sprievodcom. Tento objektívno-subjektívny prístup (druhý prístup) poukázal na detekciu stanovišťa s efektívnymi výhľadmi na pamiatky mesta, aj keď nie z bezprostrednej vzdialenosti. Analýza percepcie podľa tretieho, subjektívneho prístupu ukázala, že stanovište poskytuje vnímanie pamiatok len strednej kvality (52,2 % pozitívnych odpovedí). Toto hodnotenie výhľadov bolo určite ovplyvnené aj rušivou clonou stromov (Oľahel et al., 2018). Naopak, výhodou stanovišťa V9 je, že návštevníci sa môžu voľne pohybovať po celej terase a majú možnosť nájsť tie najlepšie výhľady na Staré Mesto bez rušivých vplyvov zelene.

Ďalšia podobnosť výsledkov uvedených prístupov bola zistená pri analýze viditeľnosti a percepcie v zóne komplexného vnímania (do 100 m). Stanovište V4 je v bezprostrednej blízkosti Dómu sv. Martina, ale je viditeľné zo zadnej strany (stredne atraktívny výhľad) a podľa návštevníkov má len nízku kvalitu percepcie (47,4 %). Stanovište V7 poskytuje veľmi atraktívny výhľad na Dóm sv. Martina, ale aj vzhľadom na rušivý vplyv dopravy pred katedrálou bolo ohodnotenú ako

Obr. 8. Výhľad zo Starého mosta (stanovište V15; 2013). Foto: Ján Oľahel

miesto so strednou kvalitou percepcie (60 %). Podobne bola hodnotená viditeľnosť Dómu sv. Martina na stanovišti V11 (veľmi atraktívny výhľad) a stredná kvalita percepcie (61,9 %), ktorú znížil rušivý vplyv dopravy na moste SNP (obr. 7).

Stanovište V1 (pred Prezidentským palácom) bolo ohodnotené ako veľmi atraktívne (10 bodov), ale podľa respondentov patrí do skupiny s najhoršou kvalitou vnímania (31,8 %). To môže súvisieť aj s tým, že nie všetci návštevníci a turisti mohli tiež ohodnotiť počet viditeľných pamiatok, pretože nemuseli vedieť, kde sa nachádza Slavín (L8) a bašta Luginsland (L3). Na druhej strane nízku kvalitu percepcie návštevníkov mohol ovplyvniť aj rušivý dopravný ruch v blízkosti stanovišťa. Psychológia vnímania je ovplyvňovaná najmä biologickými a individuálnymi percepčnými faktormi (Jacobs, 2011).

Rušivé vplyvy pôsobia hlavne na možnosti estetického vizuálneho vnemu pamiatok. Relatívny pokoj pri vizuálnom vnímaní pamiatok mesta ocenili návštevníci napr. na stanovištiach V9 a V14. Ako rušivé vplyvy sme už spomenuli hluk a dopravný ruch v blízkosti stanovišťa V1, V7 a V11. Pri stanovištiach v Starom Meste (stanovišťa V3 a V5) uvádzali návštevníci ako negatívny vplyv reštauračné terasy a množstvo návštevníkov. Stanovište V3 na Hlavnom námestí je podľa kritérií viditeľnosti a počtu videných pamiatok len stredne atraktívne, pretože poskytuje výhľad len na dve pamiatky (L4, L6). Návštevníci ho však ohodnotili ako druhé najlepšie z hľadiska pozitívnych odpovedí (90,9 %), pretože historické centrum Starého Mesta ponúka možnosť vnímať aj ďalšie pamiatky. Plné reštaurácie v Starom Meste sú súčasťou turistického záujmu o pamiatky, ale poukazujú aj na iný motív návštevy, napr. vianočné trhy, hudobné festivaly a pod. Gastronomická turistika a gastronomický zážitok dnes patria k ďalším atraktivitám cestovného ruchu. Zároveň poukazujú na šírku percepcie človeka a šírku turistických záujmov.

* * *

Podmienky viditeľnosti mestských pamiatok boli analyzované podľa relatívne objektívnych atribútov (georeliéf a fyzický stav krajiny) pomocou verifikovateľných údajov (DMT a 3D modelu krajiny) a softvérov v prostredí GIS. Analýza viditeľnosti pamiatok v krajine a meste vychádzala z optiky ľudského oka: línie pohľadu a videneho obrazu v zornom poli prostredníctvom softvérov GIS (*Observer points* a GRASS). Hodnotenie kvality (atraktivity) vizuálneho vnemu pamiatok bolo založené na definovaní podmienok, predpokladov atraktívneho výhľadu, ktoré majú podiel subjektivity – objektívno-subjektívny, normatívny prístup (Oľahel, 2003). V prvom prístupe (Oľahel, Pazúr, 2013) to bol výber pamiatok troch malokarpatských miest, v druhom prístupe (Oľahel et al., 2018) išlo o výber pamiatok, stanovišťa a prijatých kritérií hodnotenia atraktivity vizuálneho vnemu (vzdialenosť, pôsobivá strana, veľkosť videnej pamiatky a počet videných pamiatok). Napriek subjektívite výberu a kritériám predstavené podmienky hodnotenia vizuálnej kvality pamiatok umožňujú relatívne objektívnu verifikáciu výsledkov. Identifikácia výhľadov na pamiatky v zázemí podmalokarpatských miest je prínosom pre orientáciu návštevníkov v krajine, hlavne v prieniku so sieťou dostupných ciest a turistických chodníkov. Zároveň prístup vizuálnej analýzy sídel a krajiny poukazuje na možnosti jeho uplatnenia v územnoplánovacej a architektonickej praxi, napr. pri lokalizácii zariadení cestovného ruchu, výškových stavieb a ochrane mestských pamiatok pred ich clonením alebo obmedzením vizuálnych hodnôt.

Na príklade analýzy viditeľnosti ôsmich pamiatok v Bratislave boli identifikované dostupné výhľadové miesta s cieľom nájsť veľmi atraktívne vyhlídky pre každú pamiatku v jej bezprostrednej blízkosti do 100 m (obr. 6). Atraktivita výhľadov (podmienky viditeľnosti a kvalita vizuálneho vnemu pamiatok) bola hodnotená

na základe uvedených kritérií z pätnástich vybraných stanovišť. Najlepšie boli hodnotené stanovišťa pomerne vzdialené od Starého Mesta, ktoré však poskytujú výhľad na niekoľko pamiatok a celkový panoramatický výhľad na Bratislavu. Výhodou tohto prístupu je nezávislosť a komplexnosť hodnotenia vzhľadom na prijaté podmienky pre všetky vybrané pamiatky.

Tretí prístup bol zameraný na hodnotenie percepcie pamiatok Bratislavy podľa subjektívnych odpovedí návštevníkov a obyvateľov mesta, zaznamenaných v dotazníkovom prieskume na pätnástich stanovištiach. Odpovede viac ako 300 respondentov umožnili zároveň verifikovať, resp. korigovať výsledky hodnotenia atraktivity výhľadov, predstavené podľa objektívno-subjektívneho prístupu.

Podľa respondentov boli stanovišťa v historickom Starom Meste (V2, V3, V5), ako aj vzdialenejšie, na pravom brehu rieky Dunaja (V14, V15) s panoramatickými výhľadmi na mesto (obr. 8), označené za miesta s najvyššou kvalitou percepcie. Táto podobnosť výsledkov hodnotenia vizuálnej atraktivity a percepcie podľa druhého a tretieho prístupu poukazuje na prednosti stanovišť s možnosťou celkových panoramatických výhľadov na mestské pamiatky.

Nezávislá (objektívno-subjektívna) analýza viditeľnosti a vizuálnej kvality pamiatok je považovaná za jeden z možných prístupov k predikcii percepcie a správania ľudí v mestách (Nijhuis et al., 2011; Van Lammeren, 2011). Subjektívny prístup analýzy percepcie respondentov umožňuje overiť veľmi atraktívne miesta výhľadov aj v kontexte konkrétnych pozitívnych a rušivých vplyvov vnímania pamiatok. Uvedené prístupy vizuálnej analýzy a percepcie poukazujú na možný spôsob identifikovania a overenia najlepších miest výhľadov na mestské pamiatky a na plánovanie ich efektívnej prehliadky.

Príspevok vznikol s podporou Vedeckej grantovej agentúry MŠVVaŠ SR a SAV na projekt č. 1/0052/17 Prímestská krajina: analýza zmien krajiny pokrývky a organizácie socioekonomických funkcií vplyvom urbanizačných a suburbanizačných procesov.

Literatúra

- Benedikt, M. L.: To Take Hold of Space: Isovists and Isovist Fields. *Environment and Planning B: Planning and Design*, 1979, 6, 1, p. 47 – 65.
- Caha, J.: Hodnocení viditelnosti plánovaných výškových budov – Prague Eye Towers. *Geografický časopis*, 2017, 69, 1, s. 75 – 92.
- Council of Europe: The European Landscape Convention. *European Treaty Series 157*. Florence: Council of Europe, 2000, 7 p.
- Di Lorenzo, G., Reades, J., Calabrese, F., Ratti, C.: Predicting Personal Mobility with Individual and Group Travel Histories. *Environment and Planning B: Planning and Design*, 2012, 39, 5, p. 838 – 857.
- Fisher, P. F.: An Exploration of Probable Viewsheds in Landscape Planning. *Environment and Planning B: Planning and Design*, 1995, 22, 5, p. 527 – 546.

- Granö, J. G.: *Reine Geographie: eine methodologische Studie beleuchtet mit Beispielen aus Finnland und Estland*. Helsinki: Helsingfors, 1929, 202 p.
- Hanušín, J., Cebecauerová, M., Huba, M., Ira, V., Lacika, J., Sládeková Madajová, M., Oľahel, J., Podolák, P.: *Kultúrna krajina podmalokarpatského regiónu*. Bratislava: Geografický ústav SAV, 2013, 157 s.
- Hartshorne, R.: *Perspective on the Nature of Geography*. Chicago: Association of American Geographers, Rand Mc Nally, 1959, 201 p.
- Hlavatá, Z., Oľahel, J.: *Vizuálna analýza vybraných historických dominant Bratislavy*. *Geografický časopis*, 2010, 62, 3, s. 239 – 311.
- Jacobs, M.: *Psychology of the Visual Landscape*. In: Nijhuis, S., Van Lammeren, R., Van der Hoeven, F. (eds.): *Exploring the Visual Landscape*. Delft: University of Technology, 2011, p. 41 – 54.
- Llobera, M.: *Extending GIS-Based Visual Analysis: The Concept of Visual Scapes*. *International Journal of Geographic Information Science*, 2003, 17, 1, p. 25 – 48.
- Lothian, A.: *Landscape and the Philosophy of Aesthetics: Is Landscape Quality Inherent in the Landscape or in the Eye of the Beholder?* *Landscape and Urban Planning*, 1999, 44, 4, p. 177 – 198.
- Lynch, K.: *The Image of the City*. Cambridge, MA: MIT Press, 1960, 210 p.
- Nijhuis, S. S., Van Lammeren, R., Antrop, M.: *Exploring the Visual Landscape – Introduction*. In: Nijhuis, S., Van Lammeren, R., Van der Hoeven, F. (eds.): *Exploring the Visual Landscape*. Delft: University of Technology, 2011, p. 15 – 39.
- Oľahel, J.: *Visual Quality of the Landscape: Approaches to Analysis*. *Ekológia (Bratislava)*, 2003, 22, Supplement 2, p. 150 – 160.
- Oľahel, J., Hlavatá, Z.: *Krajina a jej vnímanie: prístupy k analýze*. *Acta Facultatis Studiorum Humanitatis et Naturae Universitatis Prešovensis, Folia Geographica*, 2010, 16, s. 23 – 35.
- Oľahel, J., Pazúr, R.: *Vizuálna analýza a percepcia krajiny: príklad podmalokarpatského regiónu*. In: Herber, V. (ed.): *Fyzickogeografický zborník 11*. Brno: Masarykova univerzita, 2013, s. 84 – 89.
- Oľahel, J., Ira, V., Hlavatá, Z., Pazúr, R.: *Visibility and Perception Analysis of City Monuments: The Case of Bratislava City Centre (Slovakia)*. *Moravian Geographical Reports*, 2018, 26, 1, p. 55 – 68.
- Saarinen, T. F.: *Environmental Planning – Perception and Behaviour*. Boston: Houghton Mifflin, 1976, 262 p.
- Sevenant, M., Antrop, M.: *Settlement Models, Land Use and Visibility in Rural Landscapes: Two Case Studies in Greece*. *Landscape and Urban Planning*, 2007, 80, 4, p. 362 – 374.
- Van Lammeren, R.: *Geomatics in Physiognomic Landscape Research – A Dutch View*. In: Nijhuis, S., Van Lammeren, R., Van der Hoeven, F. (eds.): *Exploring the Visual Landscape*. Delft: University of Technology, 2011, p. 73 – 97.

prof. RNDr. Ján Oľahel, CSc.,

jan.otahel@unipo.sk, otahel@savba.sk

Katedra geografie a aplikovanej geoinformatiky Fakulty humanitných a prírodných vied Prešovskej univerzity v Prešove, Ul. 17. novembra 1, 081 16 Prešov; Geografický ústav Slovenskej akadémie vied, Štefánikova 49, 814 73 Bratislava

Mgr. Róbert Pazúr, PhD., robert.pazur@wsl.ch

Geografický ústav Slovenskej akadémie vied, Štefánikova 49, 814 73 Bratislava; Swiss Federal Institute for Forest, Snow and Landscape Research WSL, Zürcherstrasse 111, 8903 Birmensdorf, Switzerland

Lokalizačné kritériá uplatňované pri stavaní historických hradov a zámkov na Slovensku

Izakovičová, Z., Petrovič, F.: Localisation Criteria Applied for the Construction of Historic Castles and Chateaux in Slovakia. *Životné prostredie*, 2019, 1, 53, p. 21 – 25.

This article assesses the location factors involved in the construction of Slovak castles and chateaux, because the location is not coincidental but associated with anthropogenically created or altered land units. We primarily concentrated on assessing the natural factors that influenced these locations, and then evaluated the following variables; the type of natural landscape and its altitude and elevation above the nearest erosion base point.

Key words: castles, chateaux, localisation criteria, landscape types, geo-ecological regions

Hrady patria k najvýznamnejším kultúrno-historickým pamiatkam Slovenska. Často spolu s okolitou prírodou vytvorili vzácne historické krajinné štruktúry – archetypy (Hreško, Petluš eds., 2015), ktoré sa zachovali dodnes. Špecifické archetypy možno pozorovať napr. v okolí Spišského hradu, hradu Komárno, Nitrianskeho hradu (obr. 1). Informácií o hradoch Slovenska je pomerne málo.

Definovanie pojmu *hrad* nie je celkom jednoznačné, často sa medzi ne zaraďujú aj zámky, kaštiele, kúrie a pod. Za hrad sa vo všeobecnosti považuje staroveké alebo stredoveké opevnené sídlo, ktoré sa stavalo na miestach, kde prírodné (voda, skalné bralá, priepasti) alebo aj umelé podmienky (výkopy, hrádze, križovatky ciest) vytvárali vhodné podmienky na obranu pred nepriateľom (Kolektív, 2010). Neskôr na výstavbu hradov nadviazalo budovanie zámkov. Za *zámok* sa vo všeobecnosti považuje stavba stavaná v stredoveku ako šľachtické sídlo, ktoré malo väčšinou aj funkciu obrannú a reprezentačnú (Kolektív, 2010). Oproti hradom sa spravidla zámky vyznačovali väčším luxusom. Kollár, Nešpor (2008) považujú zámok za synonymum pojmu hrad. Za *kaštieľ* sa považuje mestské a vidiecke sídlo šľachtica alebo bohatého zemanu, ktoré vystriedalo stredoveký hrad. Skromnejšie sídla zemanov, ale aj mestské šľachtické obydliá nazývame *kúriami*. Kaštiele a kúrie sa budovali väčšinou na rovine. V okolí nich sa často nachádzajú parky, ktoré majú značnú nielen historickú, ale aj krajinnoeekologickú hodnotu. Mnohé z nich plnia funkciu lokálnych, prípadne regionálnych biocentier v rámci územných systémov ekologickej stability.

Názory na početnosť hradov sa rôznia. Janota (1935 – 1937) vo svojom trojzväzkovom diele o slovenských hradoch uvádza 121 hradných stavieb. Plaček, Bóna (2007) majú vo svojom encyklopedickom

diele 159 hradov. V štandardizácii názvov hradov a zámkov v Slovenskej republike (Kolektív, 1990) je 183 hradov (bez kaštieľov), podobnú hodnotu – 180 hradov – prezentoval aj Pisoň (1973). Lacika (2016) uvádza v zozname slovenských hradov 272 hradných objektov. Sú v ňom zahrnuté historické objekty typu hrad a hrádok, je tam aj časť kaštieľov, opevnené kláštory, ktoré si v určitých obdobiach svojej existencie plnili obrannú funkciu ako hrad, a tiež pevnosti, čiže objekty s výrazne vojenskou obrannou funkciou. Izakovičová a kol. (2016) identifikovali a hodnotili 115 hradov a zámkov. S týmto počtom pracujú aj autori článku pri hodnotení lokalizačných faktorov.

Hrady a zámky dokumentujú dlhú históriu krajiny od praveku takmer po súčasnosť. K najstarším stavbám tohto typu patria hradiská, ktoré predstavujú určitých „predchodcov“ hradov. Najväčší rozmach budovania hradov na Slovensku bol zaznamenaný v období stredoveku. Historici uvádzajú, že v tomto období bolo na území Slovenska postavených vyše 180 hradov (Fialová, Fiala, 1966). Len pätnásť slovenských stredovekých hradov sa zachovalo do dnešných čias v celistvej podobe, k nim treba priradiť ešte deväť hradov a dva opevnené kláštory, ktoré sú zrúcaninami (Lacika, 2016). Najpočetnejšia skupina hradov vznikla po tatárskom vpáde v druhej polovici 13. a v priebehu 14. storočia. Počas 17. storočia bola značná časť hradov zničená v dôsledku stavovských povstaní a osmanských vojen. Následne boli hrady nahradené budovaním kaštieľov a kúrií (v 16. – 18. storočí). Obdobie po druhej svetovej vojne z hľadiska udržania alebo zachovania hradov možno považovať za nepriaznivé.

Hrady, zámky, kaštiele, kúrie a pod. reprezentujú veľmi cenné kultúrne dedičstvo Slovenska. Najmä hrady svojou monumentálnosťou a zviazanosťou

Obr. 1. Nitriansky hrad (august 2017). Foto: František Petrovič

Obr. 2. Hrad Krásna Hôrka tesne po požiari (júl 2012). Foto: František Petrovič

s obrazom slovenskej krajiny patria medzi najatraktívnejšie a najpopulárnejšie historické stavebné pamiatky. Za národné kultúrne pamiatky bolo vyhlásených 24 slovenských hradov. Mnohé hrady, zámky a kaštiele sú súčasťou mestských pamiatkových rezervácií, napr. Banská Štiavnica, Banská Bystrica, Bratislava, Nitra (obr. 1), iné zasa patria do chránených území a ich ochranných pásiem alebo sa nachádzajú v susedstve chránených území. Hrady Starý zámok a Nový zámok spolu s ďalšími pamiatkami v Banskej Štiavnici a Spišský hrad pri Žehre sú zapísané do Zoznamu svetového kultúrneho dedičstva UNESCO a hrad Červený Kameň pri obci Častá bol dňa 28. mája 2009 zapísaný do Zoznamu Európskeho dedičstva.

Hrady, zámky, kaštiele v krajine plnili rôzne funkcie, ako je vojenská, obranná (obrana hraníc, ciest), obytná, správna, kontrolná, reprezentačná, hospodárska, symbolická a pod. (Kolektív, 2010). Od 12. do 18. storočia hrady boli strediskami politického, spoločenského a hospodárskeho života. V povojnovom období hrady stratili svoj pôvodný význam, majitelia boli nútení ich opustiť, mnohé boli

zošáttnené, zdevastované a zostali z nich len ruiny. Nie všetky sa darí zachrániť v potrebnej miere. K záchrane mnohých prispeli aj neziskové organizácie. Niektoré hrady, zámky a kaštiele sa premenili na múzea, vedecké a kultúrne centrá (hrad Krásna Hôrka (obr. 2), Červený Kameň, Bojnický zámok, Betliar, Strážky, Spišský hrad, Svätý Anton, Topoľčiansky hrad, Mojmirovce, Nová Baňa, Markušovský hrad, Strečno (obr. 3) a pod.) a plnia významnú spoločensko-kultúrnu, historicko-poznávaciu a vzdelávaciu funkciu. Mnohé predstavujú aj objekty realizácie rôznorodých kultúrnych podujatí. Niektoré hrady a zámky majú špecifické funkcie. Napríklad Smolenický zámok (obr. 4) je Kongresovým centrom SAV, kde sa pravidelne realizujú rôzne vedecké a odborné podujatia, Nitriansky hrad je sídlom nitrianskeho biskupa, Haličský zámok, Topoľčiansky hrad, kaštiel vo Fričovciach plnia ubytovaciu funkciu – sú v nich zriadené hotely. Podrobnú charakteristiku súčasného využívania slovenských hradov a zámkov prináša vo svojej práci Lacika (2016). Okrem kultúrnych a rekreačných uvádza aj ďalšie funkcie hradov – sociálne, sakrálne, vzdelávacie, administratívne a pod.

Viacere kaštiele stojace na mieste bývalého hradu sú využívané ako domovy sociálnych služieb (napr. kaštiel v Stupave, Gabčíkove a Hertníku), sakrálnu funkciu plní kalvária v Skalici, ktorá je lokalizovaná na mieste zaniknutého hradu a tiež Prievidzský hrad, Solnohrad pri Prešove, hrad vo Veľkých Trakanoch, v Bíni. Na mieste niekdajšieho hradu sú bud' školy (Vranov nad Topľou, Štítnik), alebo športové areály (Zatín), cintoríny (Brezovica, Starý Tekov), archívy (Bytča), budovy miestnej samosprávy (Podolínec, Bošany, Lubietová). Veža obranného hrádku v Žabokrechoch nad Nitrou slúži ako obytný dom. Viaceré z nich vykazujú polyfunkčné využitie. Hrady, zámky a kaštiele sú významným zdrojom rozvoja turistiky a cestovného ruchu. Často sú prepojené s okolitou prírodnou krajinou formou náučných chodníkov a vytvárajú vhodné podmienky nielen na poznávací, ale aj oddychový a relaxačný turizmus. Najväčšiu návštevnosť v minulom roku vykazoval Oravský hrad, kde návštevnosť presiahla hodnotu 200 000 návštevníkov. K najnavštevovanejším hradom a zámkom patria ešte Spišský hrad, Lubovniansky hrad, Bratislavský hrad, Bojnický zámok, Trenčiansky hrad, Devínsky hrad, kaštiel Betliar, hrad Červený Kameň, Kežmarský zámok (<http://www.slovenskehrady.sk/>).

Obr. 3. Hrad Strečno (jún 2018). Foto: Dominika Kaisová

Obr. 4. Smolenický zámok (apríl 2018). Foto: František Petrovič

Rozmiestnenie hradov a zámkov

Lokalizácia hradov a zámkov v krajine nebola náhodná, je viazaná na určité krajinné celky, či už prírodné, alebo antropogénne pozmenené, prípadne

antropogénne vytvorené. Prírodné podmienky predstavujú determinujúce faktory lokalizácie hradov v krajine. Dominantné sú tri faktory:

1. *Nadmorská výška* – ako lokalizačný faktor má výrazný vplyv na prvotný výber lokality pre polohu hradu. Lokalizácia vo vyššej nadmorskej

Tab. 1. Príslušnosť hradov ku geoeologickým regiónom

Geoeologický región	Počet hradov
Beskydské predhorie	5
Biele Karpaty	3
Borská nížina	2
Branisko	1
Cerová vrchovina	4
Čergov	1
Čierna hora	2
Dolnomoravský úval	1
Hornádska kotlina	2
Hornonitrianska kotlina	1
Chočské vrchy	2
Javorie	1
Juhoslovenská kotlina	4
Košická kotlina	3
Krupinská planina	2
Malá Fatra	2
Malé Karpaty	7
Myjavská pahorkatina	1
Ondavská vrchovina	2
Oravská vrchovina	1
Podtatranská kotlina	1
Podunajská pahorkatina	8
Podunajská rovina	5
Považské podolie	2
Považský Inovec	3
Revúcka vrchovina	4
Slanské vrchy	4
Slovenský kras	2
Spiško-gemerský kras	1
Spiško-šarišské medzihorie	6
Strážovské vrchy	3
Súľovské vrchy	3
Šarišská vrchovina	1
Štiavnické vrchy	2
Tribeč	3
Veľká Fatra	4
Vihorlatské vrchy	1
Volovské vrchy	2
Vtáčnik	2
Východoslovenská pahorkatina	1
Východoslovenská rovina	5
Zemplínske vrchy	1
Zvolenská kotlina	3
Žilinská kotlina	1
Spolu	115

výške prináša strategický prehľad nad okolím a výhodnú možnosť obrany územia. Lokalizácia hradu v horských oblastiach umocňovala aj vizuálny a estetický aspekt hradov v krajine. Najviac slovenských hradov, až 43,5 %, sa nachádza v nadmorskej výške 300 až 600 m. Vo výške nad 700 m n. m. je lokalizovaných len deväť hradov,

čo reprezentuje 7,8 % všetkých hradov. Najvyššie položeným hradom je hrad Drienok dosahujúci nadmorskú výšku viac ako 1 000 m. Vo výške nad 900 m n. m. je položený aj hrad Muráň a tiež Liptovský hrad. Najnižšie položeným hradom na území Slovenska je Klin nad Bodrogom, ktorý leží v nadmorskej výške 99,96 m.

2. *Prevýšenie terénu* – nad najbližšou eróznou bázou identifikuje prevýšenie nad najbližším vodným tokom. Je to vlastne určitá exponovanosť lokality nad okolitou krajinou. Čím vyššia exponovanosť, tým „bezpečnejšia“ lokalita z hľadiska bezpečnosti, resp. dostupnosti. Najväčšie prevýšenie vykazujú Šarišský hrad, Liptovský hrad, Drienok, Muráň a Brzotín. Nulové prevýšenie majú Pezinský zámok a Pozdišovský hrad, nízke prevýšenie majú aj hrady Holíčsky hrad, Komárno a Malinovo.
3. *Prírodný typ krajiny* – rôzne geologické podložie, hydrologické, pedologické, klimatické, morfo-metrické podmienky vytvárajú rôznorodé podmienky na umiestňovanie stavieb v krajine. Tieto krajinné jednotky mohli na jednej strane byť podporným, ale na druhej strane aj limitujúcim faktorom ich vzniku.

Podľa polohy v teréne možno hrady rozdeliť do troch základných skupín: nížinné, horské (vysočinové) a kotlinové. Na Slovensku prevažujú horské hrady, ku ktorým patrí cca 58,2 % hradov. Sú to práve extrémne vysoko lokalizované hrady, resp. hrady na bralách s vysokým prevýšením nad okolitou krajinou v členitých reliéfnych tvaroch (Pajštún, Strečno (obr. 3), Spišský hrad, Likava, Gýmeš (obrázok na str. 2 obálky) a iné). Nížinných hradov je 34, čo predstavuje 29,6 %. Sú to prevažne mestské hrady, lokalizované na výraznejšom reliéfnom tvare v sídle v blízkosti vodného toku (Bratislavský hrad, Nitriansky hrad, Komárno, Levický hrad a iné). Najmenšie zastúpenie majú kotlinové hrady, ku ktorým patrí napr. Oravský hrad, Trenčiansky hrad, Šášov. V kotlinových typoch krajiny je lokalizovaných štrnásť hradov (12,2 %). Z hľadiska krajinných typov najviac hradov a zámkov je lokalizovaných v oblasti riečnych nív, riečnych terás, vo vrchovinách a v oblasti meandrových rovín. Hrady lokalizované v oblasti riečnych nív a terás sa často nazývali aj vodné hrady. Vyššie zastúpenie vykazujú aj pahorkatinné oblasti a plošinné predhoria. Vo vrchovinových oblastiach sa nachádza 35 hradov, čo tvorí 30,4 %.

Jednotlivé lokalizačné faktory sú navzájom previazané a vykazujú určitý stupeň závislosti. Najvyšší korelačný vzťah vykazujú parametre prírodného typu krajiny a nadmorskej výšky. Silný korelačný vzťah je aj medzi nadmorskou výškou a prevýšením.

Z priestorovej diferenciacie vyplýva, že hrady sú lokalizované rovnomerne na území Slovenska.

Celkovo ich výskyt bol zaznamenaný v 44 geoeologických regiónoch Slovenska (Miklós, Izakovičová a kol., 2006). Najväčší počet hradov sa vyskytuje na Podunajskej pahorkatine, Podunajskej rovine, v Malých Karpatoch, Spišsko-šarišskom medzihorí, Beskydskom predhorí a na Východoslovenskej rovine, kde sa v jednom celku nachádza päť až viac hradov (tab. 1).

* * *

Z hodnotenia vyplýva, že pri lokalizácii hradov a zámkov významnú úlohu zohrávajú krajinoekologické podmienky, najmä prírodný typ krajiny, resp. typ reliéfu a nadmorská výška. Z hľadiska dominantnej vojenskej a obrannej funkcie, ktorú plnila väčšina vtedajších hradov, lukratívnymi lokalitami na ich budovanie boli horské oblasti s vyššími nadmorskými výškami, umiestnené v lesnej krajine, kde bola ľahšia dostupnosť, čo podmieňovalo dobrú ochranu pred nepriateľmi. Optimálnymi na budovanie hradov a zámkov boli nadmorské výšky 300 až 700 m, kde je lokalizovaných cca 50 % hradov a zámkov Slovenska. Vysoká nadmorská výška a relatívne prevýšenia boli podpornými faktormi na obrannú funkciu hradov, nakoľko z takto položeného hradu bola dobrá viditeľnosť na okolitú krajinu a pohyb v nej. Podobne ako v horských, tak aj v nížinných oblastiach sa hrady budovali na vyvýšeninách, skalných bralách vypínajúce sa nad okolitými panstvami, čo dokumentuje faktor prevýšenia. Táto poloha umocňovala ich obrannú a pozorovaciu funkciu. V súčasnosti dominantná funkcia hradov v krajine zvyšuje aj estetický a vizuálny aspekt krajiny.

Na dôsledné poznanie lokalizačných faktorov hradov v krajine by bolo vhodné hodnotenie rozšíriť aj o socioekonomické faktory a ich súvislosti, ako je závislosť medzi jednotlivými faktormi a funkciou hradu a tiež konfrontáciou veku hradov s uvedenými parametrami, čím by sme vedeli objektívnejšie posúdiť lokalizačné faktory hradov v krajine.

Tento príspevok vznikol vďaka podpore Vedeckej grantovej agentúry MŠVVaŠ a SAV na projekt č. 2/0078/18 Výskum biokultúrnych hodnôt krajiny.

Literatúra

- Fialová, H., Fiala, A.: Hrady na Slovensku. Martin: Obzor, 1966, 328 s.
- Hreško, J., Petluš, P. (eds.): Atlas archetypov krajiny Slovenska. Edícia Prírodovedec č. 625. Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre, 2015, 114 s.
- Izakovičová, Z., Petrovič, F., Rybanský, L.: Krajinoekologické hodnotenie hradov Slovenska. In: Duchoňová, D., Fundárková, A. (eds.): Hrady a hradné panstvá na Slovensku. Dejiny, majitelia, prostredie. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV, Historický ústav SAV, 2016, s. 163 – 178.

- Janota, L.: Slovenské hrady I – III. Bratislava: Nakladateľstvo Slovenskej ligy, 1935 - 1937, 322 s., 328 s., 332 s.
- Kolektív: Názvy hradov a zámkov v Slovenskej republike. Standardizácia geografického názvoslovia. Bratislava: Slovenský úrad geodézie a kartografie, 1990, 140 s.
- Kolektív: Encyclopaedia Beliana. Zväzok 6 (His – Im). Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV, a Encyklopedický ústav SAV, 2010, 686 s.
- Kollár, D., Nešpor, J.: Hrady a zámky. Bratislava: Dajama, 2008, 128 s.
- Lacika, J.: Vybrané geografické aspekty rozšírenia hradov na Slovensku. In: Duchoňová, D., Fundárková, A. (eds.): Hrady a hradné panstvá na Slovensku. Dejiny, majitelia, prostredie. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV, Historický ústav SAV, 2016, s. 179 – 206.
- Miklós, L., Izakovičová, Z. a kol.: Atlas reprezentatívnych geoeosystémov Slovenska. Bratislava: Ústav krajinnnej ekológie SAV, Ministerstvo životného prostredia SR, Ministerstvo školstva SR, 2006, 124 s. + mapová príloha.
- Pisoň, Š.: Hrady, zámky a kaštiele na Slovensku. Martin: Osveťa, 1973, 452 s.
- Plaček, M., Bóna, M.: Encyklopédia slovenských hradov. Bratislava: Slovart, 2007, 391 s.

---

doc. RNDr. Zita Izakovičová, PhD.,

zita.izakovicova@savba.sk

Ústav krajinnnej ekológie Slovenskej akadémie vied, P. O. Box 254, Štefánikova 3, 814 99 Bratislava

prof. RNDr. František Petrovič, PhD.,

fpetrovic@ukf.sk

Katedra ekológie a environmentalistiky Fakulty prírodných vied Univerzity Konštantína Filozofa v Nitre, Tr. A. Hlinku 1, 949 74 Nitra

Kultúrne pamiatky pri hodnotení kvality životného prostredia vidieckych sídel v okrese Trnava

Moyzeová, M.: Cultural Monuments in the Assessment of the Environmental Quality of Rural Settlements in Trnava District. *Životné prostredie*, 2019, 53, 1, p. 26–31.

Monuments enhance the cultural and historical significance of Slovakia because their high cultural value provides precious proof of our history. These monuments form research subjects for experts from different spheres; especially landscape ecologists. This paper therefore presents an example of landscape-ecological assessment of environmental quality in Trnava district rural settlements. The environmental quality is positively influenced by the presence of cultural monuments, and this quality is assessed by combined methods of positive socio-economic phenomena in nature conservation, natural resources, cultural-historical resources and the environment. The sociological survey conducted via questionnaires addressed to mayors of rural settlements forms part of this assessment, and this paper contains replies where respondents present their opinions on cultural monuments associated with local environmental quality.

Key words: rural settlements, environmental quality, landscape-ecological assessment, positive socio-economic phenomena, cultural-historical resources, cultural monuments, sociological survey

Kvalita životného prostredia závisí od vplyvu človeka a ľudskej spoločnosti na krajinu, jej zložky a prvky. Doterajšie hodnotenia vplyvov človeka na krajinu sa vyvíjali od izolovaného hodnotenia vplyvov na jednotlivé zložky krajiny ku komplexnému hodnoteniu krajinného priestoru ako celku. Takéto komplexné hodnotenia zahŕňali hodnotenie vplyvov ľudských aktivít na ekologickú stabilitu krajiny, biodiverzitu, prírodné a kultúrnohistorické zdroje a bezprostredné životné prostredie človeka. Krajinnoeologický prístup k danému problému spočíva v riešení vzťahov socioekonomickej a prírodnej krajiny sféry (Izakovičová a kol., 1997) s cieľom zosúladiť hospodársky rozvoj s ochranou prírody, prírodných a kultúrnohistorických zdrojov a ochranou životného prostredia.

Okrem hodnotenia zmien krajiny existuje aj akási spätná väzba, ako sa tieto zmeny odrážajú v myslení a správaní človeka a celej spoločnosti ku krajine. Aby došlo k nárastu pozitívnych vplyvov na krajinnú štruktúru, sú potrebné aj zmeny v správaní človeka k životnému prostrediu. Na takéto zmeny treba šíriť poznatky, ktoré k týmto zmenám v myslení, vedomí a správaní človeka a celej spoločnosti prispievajú. Človek a jeho odborná pripravenosť a hodnotová orientácia sú dôležitou podmienkou na hodnotiace a rozhodovacie procesy. Človek vstupuje do vzťahov s prostredím ako objekt aj ako subjekt, nielen ako užívateľ životného prostredia, ale aj ako jeho tvorca a ochranca. Človek by mal pristupovať k životnému prostrediu uvedomelejšie a racionálnejšie, aby za stav kvality krajiny zodpovedal, aby krajina Slovenska poskytla kvalitatívne vyhovujúci priestor aj budúcim generáciám.

Z humánno-ekologického hľadiska má hodnotenie ľudských aktivít veľký význam pri stanovení kvality životného prostredia. Hodnoteniu životného prostredia, kvality života, regionálnemu rozvoju sa venujú predovšetkým geograficky a sociologicky orientované práce domácich aj zahraničných autorov, ako sú Havrlant (1999), Ira (1999), Cutter (1985), Walmsley, Lewis (1994), Podolák (1999), Mládek (2001), Diener, Suh (1997), Gajdoš, Pašiak (2008), Bernard (2010), ktorí hodnotia sídla na základe občianskej vybavenosti, kvality domového a bytového fondu, technickej vybavenosti, dochádzky za prácou mimo obec, úmrtnosti, ale aj miery spokojnosti sledovanej v rôznych vrstvách a častiach spoločnosti.

V príspevku prinášame príklad krajinnoeologického prístupu hodnotenia kvality životného prostredia na regionálnej úrovni vo vidieckych sídlach okresu Trnava. V metodologickej časti prezentujeme, ako do hodnotenia pozitívnych socioekonomických javov vstupuje aj hodnotenie kultúrnych pamiatok, a príspevok doplníme ukázkami vybraných odpovedí z dotazníkového prieskumu, ktoré súvisia s kultúrnohistorickými zdrojmi a kvalitou životného prostredia.

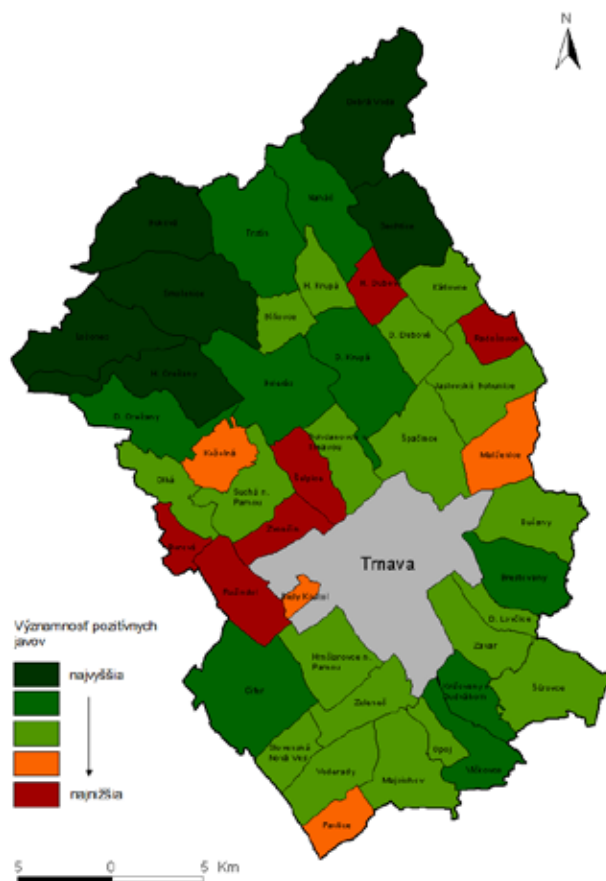
Teoreticko-metodické východiská hodnotenia kvality životného prostredia vidieckych sídel

Krajinnoeologické hodnotenie kvality životného prostredia vidieckych sídel v okrese Trnava vychádzalo a nadväzovalo na hodnotenie pozitívnych a stresových faktorov z metodiky LANDEP (Ružička, Miklós, 1982; Ružička, 2000), ako aj z metodiky hodnotenia vplyvov na ekologickú štruktúru krajiny (Moyzeová, 2004; Moyzeová a kol., 2015).

Pri hodnotení sme využili kombinovanú metodiku založenú na:

- špecifikácii faktorov s pozitívnym vplyvom na kvalitu životného prostredia vidieckych sídel a hodnotenia ich významnosti;
- špecifikácii faktorov s negatívnym vplyvom na kvalitu životného prostredia vidieckych sídel a hodnotenia ich závažnosti;
- hodnotení syntetického vplyvu ľudských aktivít na krajinnú štruktúru (na stanovení stupňa antropizácie vidieckeho prostredia);
- hodnotení syntetického vplyvu ľudských aktivít na jednotlivé krajinotvorné zložky;
- hodnotení kolízií pozitívnych a negatívnych vplyvov a z nich vyplývajúcich krajinnoekologických a environmentálnych problémov;
- stanovení koeficientov celkovej kvality vidieckeho prostredia na základe spolupôsobenia pozitívnych a negatívnych prvkov;
- výbere, základnej charakteristike a stanovení indikátorov determinujúcich kvalitu sídel a v návrhu na ich monitoring;
- rozpracovaní metód zapojenia hlavných aktérov do hodnotenia kvality životného prostredia vidieckych sídel;
- návrhu manažmentu zlepšenia kvality životného prostredia vidieckych sídel a zabezpečenia ich trvalo udržateľného rozvoja;
- komplexnom posúdení navrhovaných opatrení z aspektu sociálneho, environmentálneho a ekonomického dopadu na rozvojové podmienky vidieckych sídel.

Pri stanovení kvality životného prostredia má hodnotenie pozitívnych socioekonomických javov významné postavenie. Pozitívne socioekonomické javy predstavujú ľudské aktivity zamerané na ochranu prírody, na zvyšovanie ekologickej stability a biodiverzity, racionálne využívanie a ochranu prírodných a kultúrnohistorických zdrojov, ako aj na ochranu bezprostredného životného prostredia človeka. Vplyv pozitívnych ľudských aktivít na kvalitu životného prostredia sme hodnotili na základe výskytu a početnosti pozitívnych socioekonomických javov zastúpených v každom katastrálnom území (k. ú.) vidieckeho sídla. V rámci ochrany prírody hodnotiacimi kategóriami boli: chránená krajinná oblasť, prírodná rezervácia, národná prírodná rezervácia, prírodná pamiatka, národná prírodná pamiatka, chránený areál, chránené vtáčie územie, územie európskeho významu, chránený strom, biocentrum a biokoridor. Ďalej sme v každom katastrálnom území hodnotili zastúpenie prvkov ochrany prírodných zdrojov. V rámci ochrany lesných zdrojov sme hodnotili lesy ochranné a lesy osobitného určenia. V kategórii ochrany vodných zdrojov sme hodnotili pásma hygienickej ochrany vodného zdroja, geotermálne vody a minerálne vody. Z pôdných zdrojov sme hodnotili zastúpenie najkvalit-

Obr. 1. Zastúpenie a významnosť pozitívnych javov vo vidieckych sídlach okresu Trnava. Zdroj: Moyzeová a kol. (2015)

nejších pôd, z nerastných surovín chránené ložiskové územie a z kultúrnohistorických zdrojov kultúrne pamiatky.

Druhým hodnotiacim ukazovateľom bolo stanovenie významnosti pozitívnych socioekonomických javov. Nakoľko pozitívne javy majú z krajinnoekologického a environmentálneho hľadiska na hodnotenie kvality životného prostredia rozdielnu významnosť, priradili sme metódou Fullerovho trojuholníka každému pozitívnemu javu numerickú hodnotu jeho významnosti (Moyzeová, 2004). Najvyššie hodnoty významnosti boli priradené chráneným územiám v 5. stupni ochrany (15,5), chráneným vtáčim územiám (14,5), pásmam hygienickej ochrany vodných zdrojov (13,5), biocentrám (13,5), kultúrnym pamiatkam (12,0) a lesom ochranným a lesom osobitného určenia (8,0). Kombináciou hodnotenia počtu a významnosti pozitívnych javov, z celkového počtu 44 hodnotených vidieckych sídel, má 34 sídel vysoký počet a vysokú významnosť pozitívnych javov a desať sídel nízky počet a nízku významnosť pozitívnych javov (obr. 1).

Zastúpenie pozitívnych socioekonomických javov v k. ú. hodnotených sídel má charakter priestorovo-

Obr. 2. Ruiny hradu Dobrá Voda v rovnomennej obci (2013) Foto: Míriam Polláková

Obr. 3. Ruiny františkánskeho kláštora sv. Kataríny Alexandrijskej v Dehticiach (2015). Foto: Milena Moyzeová

-ochranných limitov a obmedzení a prispieva k zvyšovaniu kvality životného prostredia.

Kultúrohistorické zdroje vo výskume vidieckych sídel

V rámci kultúrohistorických zdrojov sme mapovali a analyzovali legislatívne chránené kategórie, ktoré sa reálne vyskytovali v hodnotených vidieckych sídlach. Legislatívnu ochranu kultúrohistorických zdrojov zabezpečuje predovšetkým zákon č. 49/2002 Z. z. o ochrane pamiatkového fondu v znení neskorších predpisov a jeho vykonávacie vyhlášky. Vo všeobecnosti kultúrohistorické zdroje hmotného a nehmotného charakteru podmieňujú kultúrohistorickú významnosť hodnoteného územia. Kultúrohistorické zdroje tvoria kultúrne dedičstvo každého regiónu a sú základnou kultúrnou hodnotou aj každého vidieckeho sídla v okrese Trnava. Podľa Štefunkovej, Dobrovodskej (1998) ich možno charakterizovať ako súbor tých prvkov a javov v krajine, ktoré vznikli zámernou činnosťou človeka v priebehu jeho histórie až do nedávnej minulosti a ktorou človek pretváral prírodu alebo vytváral nové doposiaľ zachované štruktúry. V *Ústrednom zozname pamiatkového fondu* (www.pamiatky.sk) je registrovaných 72 najvýznamnejších a najvzácnejších pamiatok na území SR, ktoré

boli vyhlásené za národné kultúrne pamiatky. Podľa druhového určenia sú kultúrne pamiatky zastúpené kategóriami architektúra, archeológia, história, historická zeleň, ľudové staviteľstvo, technika, výtvarné umenie a urbanizmus. Najviac pamiatkových objektov vo vidieckych sídlach okresu Trnava je lokalizovaných v obciach Dobrá Voda, Malženice, Smolenice, Buková, ale aj Dehtice a Dolná Krupá. Niektoré kultúrne pamiatky sa nachádzajú aj mimo intravilánov obcí. Mnohé z nich sú často navštevované, ako napr. ruiny hradov v k. ú. obcí Buková a Dobrá Voda (obr. 2), františkánsky kláštor v lese v k. ú. Dehtice (obr. 3), ale aj Hradisko Molpír z doby halštatskej v k. ú. obce Smolenice.

Z krajinnoekologického hľadiska kvalitu životného prostredia v sídlach zvyšuje aj zastúpenie historickej zelene v parkoch. Napríklad v obci Brestovany sa nachádza park z 1. polovice 19. storočia v prírodno-krajinárskom slohu, ktorý je spolu s kaštieľom nehnuteľnou národnou kultúrnou pamiatkou evidovanou v *Registri nehnuteľných národných kultúrnych pamiatok* Pamiatkového úradu Slovenskej republiky (www.pamiatky.sk). V obci Dolná Krupá bol po roku 1749 založený park, ktorý tvorí súčasť národnej kultúrnej pamiatky s názvom kaštieľ s areálom. V obci Smolenice je historická zeleň parku z 19. storočia súčasťou národnej kultúrnej

pamiatky s názvom hrad – Smolenický zámok. Aj v obci Cífer sa nachádza park v prírodno-krajinárskom slohu zo začiatku 19. storočia, ktorý je súčasťou národnej kultúrnej pamiatky s názvom kaštieľ a park. Starším parkom je park vo Voderadoch, ktorý vznikol v roku 1794 a je súčasťou národnej kultúrnej pamiatky s názvom kaštieľ a park. Po roku 1895 až po začiatok 20. storočia sa datuje vznik parku v obci Zavar. Pamiatkovým objektom je park ako súčasť národnej kultúrnej pamiatky kaštieľ s areálom. Parky s drevinami s veľkou biologickou a estetickou hodnotou tvoria prechodnú zónu medzi kultúrnou a prírodnou krajinou. V súčasnosti však mnohé z nich vyžadujú revitalizáciu.

V okrese Trnava sa vyskytujú aj obce, v ktorých národné kultúrne pamiatky nie sú zastúpené. Ide o obce Horná Krupá, Jaslovské Bohunice, Opoj, Pavlice, Radošovce, Šelpice, Šúrovce, Vlčkovce, Zeleneč a Zvončín. V týchto obciach však nájdeme mnohé sakrálne stavby, sochy, pomníky, plastiky, praniere, ktoré nie sú legislatívne chránené, ale zvyšujú kultúrohistorickú významnosť obce a sú často navštevované.

Sociologický prieskum

Pri hodnotení kvality životného prostredia zohráva dôležitú úlohu aj subjektívne hľadisko. Na hodnotenie subjektívnych aspektov kvality životného prostredia sme preto krajinnoekologický výskum doplnili o sociologický prieskum realizovaný v rokoch 2014 až 2015 formou dotazníka. Výskumu sa zúčastnilo 44 starostov, ktorí odpovedali na sedemnášť otázok zameraných na hodnotenie environmentálnej, sociálnej a ekonomickej situácie v ich sídlach. V dotazníku sme využili kombinované otázky s dichotomickými aj škálovanými odpoveďami. Odpovede sme percentuálne vyhodnotili a tabuľkovo a graficky vizualizovali. Kombinovaním krajinnoekologického hodnotenia a sociologického prieskumu sme hľadali súvislosti medzi funkčným využitím sídel a kvalitou životného prostredia, medzi prírodným potenciálom, kultúrohistorickým a ľudským potenciálom a perspektívami rozvoja obce, a to nielen z vedeckého, ale aj emocionálneho hľadiska. Využili sme názory starostov, ktorí sú z hľadiska svojej pracovnej pozície zamestnancami vo verejnej službe za rozvoj obce priamo zodpovední, ale súčasne disponujú množstvom relevantných informácií o obci a jej obyvateľoch.

Odpovede sme vyhodnotili aj vzhľadom k demografickým charakteristikám respondentov (pohlaviu, veku, dĺžke bývania v obci a najvyššiemu dosiahnutému vzdelaniu), čím sme získali väčšie názorové spektrum. Na ilustráciu odpovedí z dotazníkového prieskumu vyberáme ukážky odpovedí na otázky č. 3 a 4, ktoré súviseli s kultúrnymi pamiatkami a životným prostredím.

Takmer v každej obci v okrese Trnava sa nachádzajú kultúrne pamiatky, ktoré majú vysokú kultúrnu hodnotu a často sú vyhľadávanou atrakciou nielen pre

Tab. 1. Dôležitosť kultúrnych pamiatok a tradícií podľa sociologického prieskumu realizovaného so starostami vidieckych sídel okresu Trnava

Hodnotenie javu	Percento	Počet starostov
Veľmi významný	25	11
Významný	34	15
Priemerný	27	12
Nízky	12	5
Veľmi nízky	2	1
Celkový súčet	100	44

miestnych obyvateľov, ale aj pre návštevníkov. Dôležité je, aby sa kultúrnym pamiatkam venovala aj naďalej pozornosť nielen zo strany starostu a miestneho zastupiteľstva, ale aj organizácií, miestnych podnikateľov a miestneho obyvateľstva. V otázke č. 3 sme sa pýtali respondentov, aký význam prisudzujú nasledujúcim pozitívnym javom z hľadiska kvality životného prostredia v ich obci. Respondenti v tejto otázke mali priradiť jeden z piatich stupňov významnosti (veľmi významný, významný, priemerný, nízky a veľmi nízky) vybraným pozitívnym faktorom (chránené územia, dostatok vody na pitné účely, dostatok ornej pôdy, lesy, kultúrne pamiatky a tradície, nerastné bohatstvo, obytné priestory, priestory na rekreáciu a zotavenie) z hľadiska ich vplyvu na kvalitu ich životného prostredia. Z odpovedí vyberáme iba priradenie stupňa významnosti kultúrnym pamiatkam a tradíciám (tab. 1).

Podľa názoru pätnástich starostov (34 %) majú kultúrne pamiatky a tradície v ich obci významný vplyv na kvalitu ich životného prostredia. Pre dvanásť starostov (27 %) majú priemerný vplyv. Jedenásť starostov (25 %) si myslí, že kultúrne pamiatky majú veľmi významný vplyv na kvalitu ich životného prostredia. Pre päť starostov (12 %) je tento vplyv nízky a pre jedného starostu (2 %) veľmi nízky.

Na základe demografických charakteristík sme vzhľadom na odpovede nezaznamenali výraznejší vzťah. Najvyššie percento starostov žijúcich v obci od narodenia alebo viac ako 10 rokov, mužov aj žien všetkých vekových kategórií aj dosiahnutého vzdelania označilo vo svojich odpovediach kultúrne pamiatky a udržiavanie tradícií za významný pozitívny faktor, ktorý zvyšuje atraktivitu hodnoteného územia a spolu s ostatnými hodnotenými faktormi pozitívne vplýva aj na kvalitu životného prostredia.

V otázke č. 4 sme sa respondentov pýtali na najvýznamnejšie zdroje, ktorými obce disponujú a ktoré sú ich rozvojovou bázou (tab. 2). Ako vyplýva z odpovedí starostov, nielen pôdne a lesné zdroje, ale aj výhodná poloha, obchodná sieť a cestovný ruch sú považované za významné zdroje rozvoja obcí. V obciach okresu Trnava – Bučany, Dolné Dubové, Špačince a Trstín boli medzi významné zdroje rozvoja obce zaradené aj

Tab. 2. Najvýznamnejšie zdroje rozvoja obce podľa sociologického prieskumu

Obec	Odpovede starostov
Biely Kostol	výhodná poloha obce v blízkosti Trnavy
Bíňovce	blízkosť vodnej nádrže
Bohdanovce nad Trnavou	poľnohospodárska pôda
Boleráz	priemyselná zóna
Borová	dotácie od štátu
Brestovany	kvalitná pôda
Bučany	kultúrne pamiatky a tradície
Buková	lesné zdroje
Cífer	pôdne zdroje
Dechtice	vodné zdroje
Dlhá	poľnohospodárstvo
Dobrá Voda	lesné zdroje
Dolná Krupá	pôda – nakoľko absentujú stavebné parcely
Dolné Dubové	kultúrne dedičstvo, hrdosť na svoju minulosť
Dolné Lovčice	orná pôda
Dolné Orešany	výstavba rodinných domov a bytov, aby sa zlepšila veková štruktúra obyvateľstva
Horná Krupá	finančné zdroje
Horné Dubové	spolupráca poľnohospodárskeho družstva s obcou
Horné Orešany	reštauračné a ubytovacie zariadenia
Hrnčiarovce nad Parnou	finančné zdroje
Jaslovske Bohunice	jadrová elektrárň
Kátlovce	nemajú žiadne zdroje
Košolná	bytová výstavba
Križovany nad Dudváhom	finančné zdroje
Lošonec	lesy
Majcichov	vybudovanie priemyselnej zóny, pritiahnutie investorov
Malženice	poľnohospodárska pôda
Naháč	výstavba rodinných domov, aby sa zvýšil počet mladých ľudí v obci
Opoj	kvalitnejšia obchodná sieť
Pavlice	finančné zdroje
Radošovce	rozvoj individuálnej bytovej výstavby
Ružindol	pozemky vo vlastníctve obce
Slovenská Nová Ves	pôdne zdroje
Smolenice	lesy
Suchá nad Parnou	výstavba nájomných bytov
Šelpice	cestovný ruch
Špačince	kultúrne pamiatky, pašiový stĺp – jeden z troch v Európe
Šúrovce	pôdne zdroje
Trstín	tradícia a história obce
Vlčkovce	finančné zdroje
Voderady	pôdne zdroje, agroturistika
Zavar	financie z automobilky
Zeleneč	finančné zdroje
Zvončín	poloha obce v blízkosti Trnavy, čo zvyšuje záujem o bývanie v obci

Vysvetlivky: **tučné písmo** – preferencia kultúrnych pamiatok pri rozvoji obce

kultúrnohistorické zdroje. Podľa názoru starostov, ide o objekty vysokej kultúrnej hodnoty, ktoré je potrebné v obci zachovať. V obci Bučany sa nachádzajú dve národné kultúrne pamiatky architektúry. Jednou je kúria v empírovom slohu zo 16. storočia a druhou zaniknutý kaštieľ z druhej polovice 18. storočia, postavený v neskorobarokovom slohu. V obci Dolné Dubové sú dve

národné kultúrne pamiatky – jedna je pamiatka architektúry, gotický kostol z 1. polovice 14. storočia, druhá kultúrna pamiatka, pamätnú tabuľu z roku 1960, dokumentuje významnú históriu obce. V obci Špačince sa nachádzajú tri národné kultúrne pamiatky, z čoho sú dve pamiatky architektúry – božia muka z roku 1692 postavená v barokovom slohu a kostol z roku 1312.

Výtvarné umenie v obci prezentuje socha na stĺpe postavená v roku 1678 v neskororenesančnom slohu. Päť pamiatkových objektov sa nachádza v obci Trstín – štyri sú objekty architektúry a jeden objekt dokumentujúci históriu obce. Najstaršou kultúrnou pamiatkou v obci je románsky kostol z roku 1245. Druhý, barokový kostol bol postavený v rozpätí rokov 1753 až 1763. V obci sa nachádzajú aj dva kaštiele. Barokový kaštieľ bol postavený v 1. polovici 18. storočia a renesančný kaštieľ bol postavený v 1. polovici 17. storočia (www.pamiatky.sk).

Starostovia vo všetkých vidieckych sídlach okresu Trnava sa snažia nielen udržiavať dobrý stav nehnuteľných kultúrnych pamiatok, ale aj udržiavať históriu a tradície obce, ku ktorým patria napríklad fašiangové zvyky, jánske ohne, pochovávanie basy, jarmoky, ale aj tradičné techniky vyšívania krojov a maľovania kraslíc.

* * *

V príspevku sme sa zamerali na prezentáciu časti výskumu realizovaného vo vidieckych sídlach okresu Trnava. Výskum kvality životného prostredia zahŕňa aj výskum intravilánu sídel na základe špecifikovaných indikátorov kvality životného prostredia a kvality života a tiež širší záber sociologického prieskumu realizovaného nielen so starostami vidieckych obcí. Hodnotenie pozitívnych socioekonomických javov, ku ktorým kultúrohistorické zdroje patria, je iba jednou z možných alternatív. Výsledky hodnotenia však treba zahrnúť do rozvojových dokumentov sídel, do územného plánovania a do miestnej politiky v oblasti životného prostredia s cieľom jeho neustáleho zlepšovania. Kultúrohistorické zdroje tvoria kultúrne dedičstvo a sú základnou kultúrnou hodnotou každého sídla nielen v okrese Trnava, ale na celom Slovensku. Preto ich treba chrániť v zmysle platnej legislatívy, podľa ktorej zachovanie a ochrana kultúrnych pamiatok zahŕňa činnosti a opatrenia, ktoré sa zameriavajú na identifikáciu, výskum, evidenciu, zachovanie, obnovu, reštaurovanie, regeneráciu, využívanie a prezentáciu kultúrnych pamiatok a pamiatkových území. Zákon ustanovuje povinnosti a práva vlastníkov a ostatných subjektov starať sa o zachovanie kultúrnych pamiatok, udržiavať ich v dobrom stave a chrániť ich pred ohrozením, poškodením, znehodnotením alebo odcudzením. Nielen organizácie, ale aj občania, aj keď nie sú vlastníkami kultúrnych pamiatok, sa musia ku kultúrnym pamiatkam správať tak, aby nespôsobili nepriaznivé zmeny ich stavu alebo ich prostredia a neohrozili ich zachovanie a vhodné spoločenské uplatnenie. Nakoľko je táto činnosť verejným záujmom, je na každom z nás, akú budúcnosť budú mať kultúrne pamiatky na Slovensku.

Príspevok vznikol s podporou projektu Vedeckej grantovej agentúry MŠVVaŠ SR a SAV č. 2/0078/18 Výskum biokultúrnych hodnôt.

Literatúra

- Bernard, J.: Endogenní rozvojové potenciály malých obcí a místní samospráva. Sociologické studie 10/1. Praha: Sociologický ústav AV ČR, 2010, 126 s.
- Cutter, S. L.: Rating Places: A Geographers View on Quality of Life. Washington DC: Resource Publications in Geography, the Association of American Geographers, 1985, 76 p.
- Diener, E., Suh, E. M.: Measuring Quality of Life: Economic, Social and Subjective Indicators. Social Indicators Research, 1997, 40, 1 – 2, p. 189 – 216.
- Gajdoš, P., Pašiak, J.: Sociálne zdroje lokálneho a regionálneho rozvoja. Bratislava: Sociologický ústav SAV, 2008, 217 s.
- Havrlant, M.: Posuzování kvality životního prostředí z aspektu geografie. Folia geographica, Přírodní vědy, 1999, 32, 3, s. 332 – 338.
- Ira, V.: Životné prostredie, kvalita života a trvalo udržateľný rozvoj vo vnímaní a predstavách obyvateľov (v regiónoch Dolné Pomoravie, Tatry a Východné Karpaty). Folia geographica, Přírodní vědy, 1999, 32, 3, s. 338 – 347.
- Izakovičová, Z., Miklós, L., Drdoš, J.: Krajinnoeologická podmienky trvalo udržateľného rozvoja. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV, 1997, 186 s.
- Mládek, J.: Priestorová diferencovanosť populačného vývoja Slovenska. In: Baran, V. (ed.): Premeny Slovenska v regionálnom a didaktickom kontexte. Acta Facultatis Rerum Naturalium Universitatis Matthiae Belii, Geografické štúdie č. 8. Banská Bystrica: Univerzita Mateja Bela, 2001, s. 41 – 50.
- Moyzeová, M.: Hodnotenie vplyvov na ekologickú štruktúru krajiny v podmienkach hospodársky intenzívne využívaného regiónu (na príklade modelového územia okresu Trnava). Dizertačná práca. Bratislava: Prírodovedecká fakulta Univerzity Komenského v Bratislave, 2004, 152 s.
- Moyzeová, M., Miklós, L., Šatalová, B., Izakovičová, Z., Osláňni, J., Kenderessy, P., Štefunková, D., Krnáčová, Z.: Hodnotenie kvality životného prostredia vidieckych sídiel (na príklade vidieckych sídiel okresu Trnava). Bratislava: Ústav krajiny ekológie SAV, 2015, 280 s.
- Podolák, P.: Populačný vývoj vidieckych sídiel Slovenska. Folia geographica, 1999, 32, 3, s. 67 – 72.
- Ružička, M.: Krajinnoeologické plánovanie – LANDEP I. (Systémový prístup ku krajiny ekológii). Edícia Biosféra. A. Séria vedeckej literatúry, Vol. A2. Bratislava: Združenie Biosféra pre Katedru ekológie a environmentalistiky, Spoločné pracovisko Fakulty prírodných vied UKF v Nitre a Ústavu krajiny ekológie SAV Bratislava, 2000, 120 s.
- Ružička, M., Miklós, L.: Landscape-Ecological Planning (LANDEP) in the Process of Territorial Planning. Ekológia (ČSSR), 1982, 1, 3, p. 297 – 312.
- Štefunková, D., Dobrovodská, M.: Kultúro-historické zdroje Slovenska a ich význam pre trvalo udržateľný rozvoj. In: Izakovičová, Z., Kozová, M., Pauditšová, E. (eds.): Implementácia trvalo udržateľného rozvoja. Zborník zo seminára. Bratislava: Ústav krajiny ekológie SAV pre SNK SCOPE, 1998, s. 104 – 111.
- Walmsley, D. J., Lewis, G. J.: People and Environment: Behavioural Approaches in Human Geography. New York: Longman Scientific and Technical, 1994, 290 p.

RNDr. Milena Moyzeová, PhD.,

milena.moyzeova@savba.sk

Ústav krajiny ekológie Slovenskej akadémie vied,
Štefánikova 3, P. O. Box 254, 814 99 Bratislava

Zaniknuté a existujúce historické cintoríny Bratislavy – špeciálne kultúrne a prírodné pamiatky mestskej krajiny

Hrnčiarová, T.: Extinct and Existing Historical Cemeteries of Bratislava – Special Cultural and Natural Monuments of Urban Landscape. *Životné prostredie*, 2019, 53, 1, p. 32–40.

Herein we record the creation of several cemeteries in Bratislava; in both its historical core and suburbs. The first cemetery was documented at Bratislava Castle in the 9th century, and by the end of the 19th century, 21 cemeteries had been established in the city and its suburbs. As the population grew with intensive city urbanisation and hygiene, cemeteries began to emerge in the more distant city outskirts. There were three temporal stages: location of cemeteries in the inner city in the 13th to 14th centuries; cemeteries in the inner suburbs in the 14th to 18th centuries and cemeteries located more in the outer suburbs after the 18th century to ensure hygiene. There are six cemetery categories dependent on location: on the castle hill in the fortified Bratislava Castle (1 cemetery), in the inner city enclosed by city walls (1), in the inner suburb between the city walls and palisade fortification (6), in the outer suburbs between the palisade and the wall fortification (5), on the castle hill outside Bratislava Castle fortifications (5) and behind the fortified wall (3). Of the total number of 21 cemeteries, five have been preserved and four are just historical fragments. These are respected national cultural monuments and city memorials; and although their natural protection is inadequate, they are considered significant gene pool sites.

Key words: historical cemeteries, development and spatial location of cemeteries from the 9th to the 19th centuries, Bratislava, cultural and natural conservation of cemeteries

Coemeterium/cimiterium (latinsky), *cintorín* (pôvod slova z latinčiny) – je zámerne vytvorený priestor vyhradený na pochovávanie zosnulých. História cintorínov dokumentuje rôzne spôsoby pochovávaní a výber miesta v mestskom prostredí. V Bratislave v jej historickom jadre a vtedajších predmestiach zaznamenávame vznik niekoľkých cintorínov, ktoré boli s rozvojom mesta postupne presúvané do okrajových častí. Približne od 9. storočia sa začalo v Bratislave pochovávať na vyčlenené pohrebne miesta – cintoríny. Spočiatku išlo o cintoríny v okolí mnohých kostolov, kláštorov, nemocničných a sociálnych zariadení. S narastaním počtu obyvateľstva, s intenzívnym urbanizačným rozvojom mesta a tiež z hygienických dôvodov sa začali hľadať pre zosnulých nové miesta vo vzdialenejších, resp. okrajových častiach mesta. Podobne ako pri stavbe domu, aj pri stavbe pomníkov badať, z ktorej vrstvy ľudia pochádzali, čím sa zaoberali a akého vierovyznania boli.

V priebehu niekoľkých storočí možno na území bývalej Bratislavy dokumentovať zmenu geografického rozloženia historických cintorínov, ich vývoj a v niektorých prípadoch aj zánik. Päť z 21 historických cintorínov sa zachovalo dodnes, i keď na pochovávanie slúžia už iba v obmedzenej miere, resp. sú uzavreté, ďalšie štyri predstavujú už len historické fragmenty bývalých cintorínov a dvanásť sa nezachovalo. Mnohé z nich nezane-

chali po sebe žiadnu stopu ani pomník, pamätnú tabuľu, že tu boli. Ako ojedinelé príklady možno spomenúť zaniknutú Kaplnku sv. Jakuba s karnerom po bývalom Cintorín sv. Jakuba na dnešnom Námestí SNP, kde prebieha archeologický výskum, alebo zachovanú Kaplnku starého evanjelického cintorína na Konventnej ulici. Tie staré cintoríny, ktoré dodnes pretrvali, stali sa v meste významným kultúrnym dedičstvom na spoznávanie histórie, miestom na exkurzie, prechádzky alebo aj na príležitostný rekreačný beh a predovšetkým miestom, kde sa okrem architektonickej hodnoty udržali aj špecifické podmienky na zachovanie biodiverzity v mestskom prostredí.

Vývoj lokalizácie bratislavských cintorínov do konca 19. storočia

V areáli dnešného Bratislavského hradu sa zachovali zvyšky základov pôvodného slovanského kostola, okolo ktorého sa už v 9. storočí nachádzal cintorín (Bagin, Krajčí, 1988). Predpokladá sa, že na plošine hradného návršia bol kresťanský cintorín až do konca 12. storočia (Horváth, 1971). Neskôr toto miesto nestačilo na pochovávanie a začiatkom 13. storočia sa pochovávanie prenieslo do vnútorného mesta (do okolia kostola – predchodcu Dómu sv. Martina) a na niekoľko cintorínov aj na vnútornom predmestí v okolí kostolov

(Kostola sv. Vavrince v dolnej časti dnešného Námestia SNP, Kostola sv. Michala na dnešnom Župnom námestí, Kostola sv. Ondreja pravdepodobne na dnešnej Gorkého ulici) a na Podhradie (do okolia Kostola sv. Mikuláša na východnom svahu Bratislavského hradu, dnes pravoslávneho chrámu). Pred blížiacim sa tureckým nebezpečenstvom (po Bitke pri Moháči po roku 1526) tieto predmestské kostoly spolu s cintorínmi zo strategických dôvodov zbúrali.

Obyvateľstvo si začalo uvedomovať zvýšené riziko pochovávaní v bezprostrednej blízkosti obytných domov, preto sa z hygienického hľadiska zakázalo pochovávať na cintorínoch vo vnútornom meste. Pochovávanie sa opätovne prenieslo na bratislavské vnútorné predmestia za mestské hradby. Tak vzniklo na predmestí niekoľko cintorínov v bezprostrednej blízkosti novopostavených kostolov, kláštorov a nemocničných zariadení. Pochovávalo sa aj priamo v kryptách kostolov. K ďalšej vlne rušenia viacerých cintorínov sa pristúpilo koncom 18. storočia. Udialo sa to najmä v 70. – 80. rokoch 18. storočia pri zbúraní mestských hradieb a pri rozširovaní a výstavbe mesta. Urbanizačným procesom došlo k spojeniu vnútorného mesta s jeho vnútorným predmestím. Podľa nariadenia Jozefa II. (panoval v rokoch 1780 – 1790) cintoríny nemohli ležať uprostred obývaných plôch mesta, aby sa tak predišlo častým epidémiám a nákazám, preto sa pristúpilo k ich rušeniu aj vo vnútornom predmestí a vytvoreniu nových na vonkajšom predmestí, prípadne sa zriadili až na okrajových častiach mesta – za vonkajšou stranou šancového (valového) opevnenia.

Z hľadiska geografického rozmiestnenia cintorínov badať v Bratislave v priebehu časového obdobia ich premiestňovanie od stredu mesta smerom von. Tento vývoj premiestňovania cintorínov možno zhrnúť do troch etáp:

1. do 13. až 14. storočia lokalizácia cintorínov a pochovávanie vo vnútornom meste obohanom mestskými hradbami;
2. od 14. do 18. storočia zriaďovanie cintorínov vo vnútornom predmestí, priestore medzi mestskými hradbami a vonkajším palisádovým opevnením;
3. od 18. storočia sa z hygienických dôvodov lokalizácia cintorínov usmerňovala na vonkajšie predmestie, do priestoru medzi vonkajším palisádovým opevnením a ochrannou hrádzou – šancovým opevnením, resp. pred brány palisádového opevnenia (napr. Cintorín pri Kozej bráne a Ondrejský cintorín).

Menšie cintoríny boli aj naďalej súčasťou bezprostredného okolia niektorých kostolov a kláštorov. Neboli to verejné cintoríny, ale spravidla sa sem pochovávali len príslušníci kláštorov. Prelom 18. a 19. storočia sa vyznačoval aj v zakladaní cintorínov v duchu osvietenecských reforiem ako krajinárskych záhrad a lesných cintorínov (Pohaničová, 2009).

Vývoj názvov historických cintorínov

Pri pomenovaní cintorínov prevládala v minulosti názor zachovať určitú kontinuitu názvov po zrušení starých tak, aby novozaložené cintoríny prebrali ich názov bez ohľadu na miesto vzniku (Horváth, 1971). Napríklad existovali dva martinské, dva mikulášske a michaliské a dokonca štyri cintoríny s názvom ondrejský. Na ich lepšie rozlíšenie sa spravidla používal ešte doplnok ako starý alebo nový, katolícky alebo evanjelický, tiež s rôznym prívlastkom, ako chudobinský, mestský, vojenský a pod.

Nie vždy sa zachovali písomnosti alebo staré mapy potvrdzujúce dané pomenovanie. Ako veľmi komplikované sa javí použitie už spomínaného názvu *Ondrejský cintorín*, ktorým sa v minulosti nazývalo hneď niekoľko cintorínov (tri zaniknuté a jeden existujúci):

- v stredoveku situovaný okolo Kostola sv. Ondreja na Rybárskom predmestí (Gažo a kol., 2003);
- na Dunajskej ulici označovaný starý Ondrejský cintorín za lazaretom, tiež Lazaretský cintorín (Ortvay, 2004; Holčík, 2017), písal o ňom Korabinský (1781), Obuchová (2017) ho umiestnila medzi dnešné ulice Dunajskú, Špitálsku a Rajskú;
- medzi ulicami Hollého a Mariánskou, tiež označovaný ako Špitálsky cintorín (Ortvay, 2005); išlo o cintorín chudobných pri kláštore alžbetínok, po zrušení cintorína na jeho mieste vznikla Hollého ulica (Gažo a kol., 2003);
- najmladší (nový) Ondrejský cintorín z roku 1784 na dnešnej Ulici 29. augusta (Ortvay, 2005), časť z neho existuje dodnes.

Na určenie veku a polohy cintorína, ale aj jeho názvu nám často pomôžu staré mapy z rôznych období (tab. 1) a ďalšie archívne dokumenty a písomnosti. Tieto však nemusia poskytovať pravdivú informáciu a skúmaný objekt sa často chybné prenáša do ďalších prameňov. Niektoré údaje možno preto len predpokladať.

Lokalizácia historických cintorínov v Bratislave do konca 19. storočia

Podľa lokalizácie možno historické cintoríny v Bratislave od svojho vzniku až do konca 19. storočia rozdeliť do šiestich kategórií (tab. 1, obr. 1). Tie, ktoré sa zachovali až do súčasnosti, sú podľa zákona č. 49/2002 Z. z. o ochrane pamiatkového fondu v znení neskorších predpisov chránené ako nehnuteľné národné kultúrne pamiatky (NNKP) alebo ako pamätihodnosti mesta (PM)

A) Cintorín na hradnom návrší v opevnení Bratislavského hradu

Cintorín na Bratislavskom hrade – v areáli dnešného hradu na východnej hradnej terase sa zachovali zvyšky základov pôvodného slovenského kostola, okolo ktorého sa pochovávalo už v 9. storočí (Bagin, Krajčí,

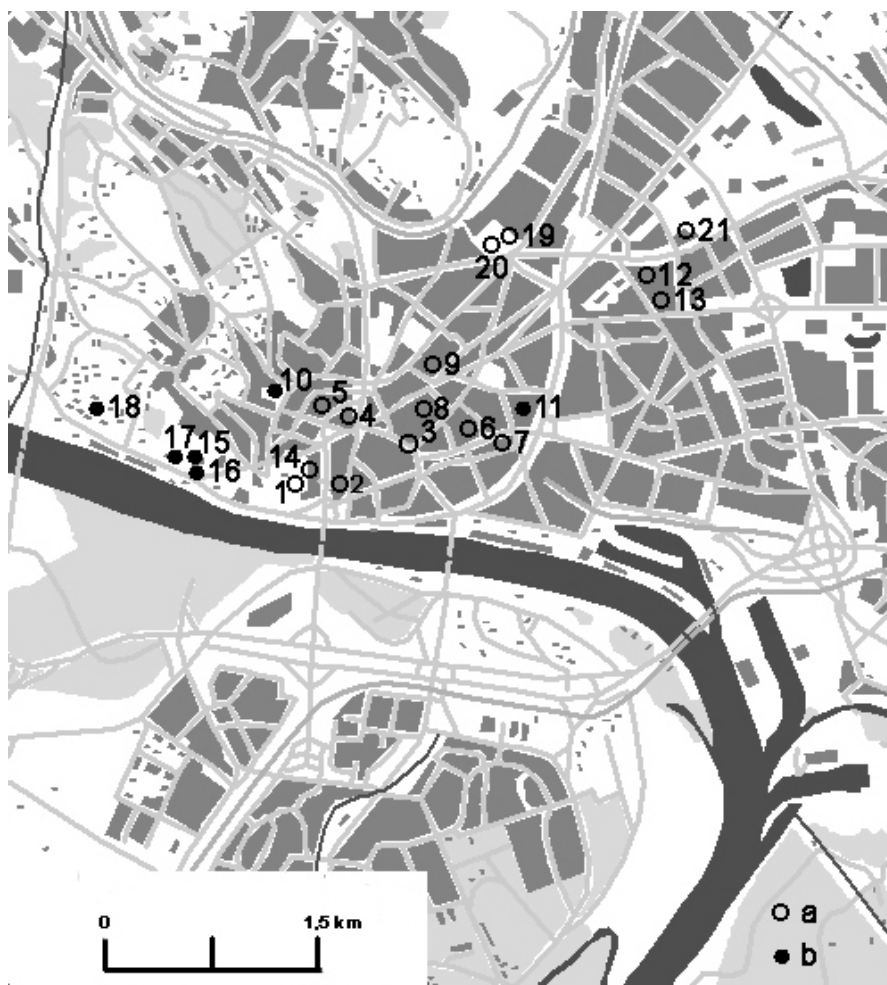
Tab. 1. Prehľad zaniknutých a existujúcich historických cintorínov v Bratislave do konca 19. storočia

Poradové číslo na obr. 1	Historický názov cintorína (c.)	Nehnutelná národná kultúrna pamiatka (NNKP), pamätihodnosť mesta (PM)	Približný vznik, resp. prvá zmienka*	Zrušenie	Lokalita	Marquartov plán z roku 1765	Nedatovaná mapa asi z roku 1780	Neyderova mapa z roku 1820	mapa Bratislavy v Ortovayovom diele z roku 1905
Cintorín na hradnom nábreží v opevnení Bratislavského hradu									
1	C. na Bratislavskom hrade	Pamiatkový objekt c. prístupný ako NNKP Bratislavský hrad	asi 9. stor.	asi do 12. stor.	východná terasa Bratislavského hradu	-	-	-	-
Cintorín vo vnútornom meste obolčanom mestskými hradbami									
2	C. sv. Martina	-	začiatkom 13. stor.	1736, resp. 1778	Rudnayovo nám. v okolí Dómu sv. Martina	-	X	-	-
Cintoríny vo vnútornom predmestí medzi mestskými hradbami a palisádovým opevnením									
3	C. sv. Vavrinca, Laurinský c.	NNKP zaniknutá Kaplnka sv. Jakuba	1437*	1528; 1774	dolná časť Námestia SNP	-	-	-	-
4	C. sv. Michala, Michalský katolícky c.	-	1325*	1528	Župné nám. – Veterná ul.	-	-	-	-
5	(Nový) Michalský evanjelický c. (neskôr ako starý)	NNKP Kaplnka starého evanjelického c.	asi 1682	1784	Lýcejná – Kozia Konventná – Kozia ul.	27. Evangelischer Freithof	č. 358, bez názvu	len č. 333	-
6	C. sv. Jozefa, Jozefský c., Lazaretský c.	-	polovica 17. stor.	neznámy údaj	Dunajská – Lazaretská – Rajska ul.	26. Joseph Freithof	X	-	-
7	Vonkajší lazaretský c., Starý Ondrejský c. za lazaretom	-	1713, 1780 ešte existoval	neznámy údaj	Grösslingová – Ulica 29. augusta – Továrnska ul.	25. Andreas Freithof	X	-	-
8	(Starý) Ondrejský c., Špitálsky c., C. za meštianskym špitálom	-	asi po roku 1765, 1820 ešte existoval	neznámy údaj	Heydukova – Hollého – Mariánska ul.	-	Coemeterium S. Andrea (bez čísla)	áno (symbol †)	-
Cintoríny na vonkajšom predmestí medzi palisádovým a šancovým opevnením									
9	C. sv. Jána, Svätójánsky c., Jánsky c., Valónsky c.	-	1621	v 19. stor.	Námestie slobody – Jánska – Slovanská ul.	X	Coemeterium S. Joannis (bez čísla)	len č. 1019	-
10	C. pri Kozej bráne	NNKP Evanjelický c. Kozia brána; PM C. Kozia brána	1783	dodnes	Bradianska – Sulekova ul. – Palisády	-	-	áno (symbol †)	26. Evang. Friedhof – Evang. temetó inaházal
11	(Nový) Ondrejský c.	NNKP Ondrejský c.; PM Ondrejský c.	1784	dodnes	Ul. 29. augusta	-	-	áno (symbol †, č. 1338)	48. St. Andreas-Friedhof – Szt. András-temető

Poradové číslo na obr. 1	Historický názov cintorína (c.)	Nehnutelná národná kultúrna pamiatka (NNKP), pamätihodnosť mesta (PM)	Približný vznik, resp. prvá zmienka*	Zrušenie	Lokalita	Marquartov plán z roku 1765	Nedatovaná mapa asi z roku 1780	Neyderova mapa z roku 1820	mapa Bratislavy v Ortovayovom diele z roku 1905
12	Cisársko-kráľovský vojenský c.	-	po 1780	asi začiatkom 20. stor.	Miletičova ul.	X	X	áno (symbol †)	79. K. u. k. Militärfriedhof – Cs. és k. katonai temető
13	Mestský c., Starý c. chudobných	-	po 1780	asi začiatkom 20. stor.	Miletičova ul.	X	X	-	80. Armenfriedhof – Szegények temetője
Cintoríny na hradnom návrší mimo opevnenia Bratislavského hradu									
14	C. sv. Mikuláša, Mikulášsky c.	-	13. stor.	80. roky 18. stor.	Mikulášska ul.	-	áno (symbol †)	-	-
15	Nový mikulášsky c., Podhradský c., Katolícky c. sv. Mikuláša	PM Podhradský c.	1784	dodnes	Žižkova ul.	X	X	áno (symbol †)	52. Theresienst. kath. Friedhof – Terezávárosi kath. temető
16	Starý židovský c.	NNKP Mauzóleum Chatama Sofera	asi 1670	1845	Žižkova ul.	1. Juden Freithof	X	áno (symbol Ⓝ)	zakreslená plocha bez označenia
17	Nový židovský c. ortodoxný	NNKP Nový židovský c. ortodoxný	1846	dodnes	Žižkova ul.	X	X	-	53. Israel. Friedhof – Izrael. temető
18	Neologický židovský c.	NNKP Neologický židovský c.	1873	dodnes	Žižkova ul.	X	X	X	X
Cintoríny za šancovými opevnením									
19	Novomestský (blumentálsky) evanjelický c.	-	1778	začiatkom 60. rokov 20. stor.	Račianska ul.	X	X	áno (symbol †)	75. Neustädt. evang. Friedhof – Ujvárosi evang. temető
20	Blumentálsky rímsko-katolícky c.	-	1781	začiatkom 60. rokov 20. stor.	Smrečianska – Šancová ul. – Račianske mýto	X	-	áno (symbol †)	74. Neustädt. kath. Friedhof – Ujvárosi kath. temető
21	Nový c. chudobných, Novší mestský (chudobinský) c.	-	na rozhraní 19. a 20. stor.	asi do roku 1940	Trnavská cesta – Ul. odbojárov	X	-	X	X

Vysvetlivky: – cintorín neexistoval alebo nie je údaj k dispozícii, X – cintorín leží mimo mapy

Obr. 1. Lokalizácia zaniknutých a existujúcich historických cintorínov v Bratislave do konca 19. storočia. Zdroj: Podkladovú mapu zo ZBGIS® spracoval Pavol Kenderessy, odborný obsah autorka

Vysvetlivky: *Historický cintorín*: a – zaniknutý, b – existujúci; *Názvy cintorínov (bližšia charakteristika v tab. 1)*: 1 – Cintorín na Bratislavskom hrade, 2 – Cintorín sv. Martina, 3 – Cintorín sv. Vavrince, 4 – Cintorín sv. Michala, 5 – Michalský evanjelický cintorín, 6 – Cintorín sv. Jozefa (lazaretský), 7 – Vonkajší lazaretský cintorín (Starý Ondrejský cintorín), 8 – Ondrejský cintorín (špitálsky), 9 – Cintorín sv. Jána, 10 – Cintorín pri Kozej bráne, 11 – Ondrejský cintorín, 12 – Cisársko-kráľovský vojenský cintorín, 13 – Mestský cintorín, 14 – Cintorín sv. Mikuláša, 15 – Nový mikulášsky cintorín (Podhradský cintorín), 16 – Starý židovský cintorín, 17 – Nový židovský cintorín ortodoxný, 18 – Neologický židovský cintorín, 19 – Novomestský (blumentálsky) evanjelický cintorín, 20 – Blumentálsky rímsko-katolícky cintorín, 21 – Nový cintorín chudobných

1988). Predpokladá sa, že na plošine hradného návršia sa až do konca 12. storočia nachádzal kresťanský cintorín s karnerom (Horváth, 1971). Dnes pamiatkový objekt Cintorín príkostolný je súčasťou NNKP Bratislavský hrad.

B) Cintorín vo vnútornom meste obohanom mestskými hradbami

Cintorín sv. Martina – stredoveký vnútromestský cintorín sa nachádzal v okolí dnešného Dómu sv. Martina. Dá sa predpokladať, že tu pochovávali už začiatkom

13. storočia až do jeho úradného uzavretia v roku 1736, ale naďalej dochádzalo k častým porušeniam a pochovávalo sa aj po tomto roku (Horváth, 1971). Úplne bol zrušený v roku 1778 predovšetkým z hygienického hľadiska a kvôli rozvoju mesta (Ortvay, 2006). Bol to jediný cintorín vo vnútornom opevnenom starom meste.

C) Cintoríny vo vnútornom predmestí medzi mestskými hradbami a palisádovým opevnením

Do 18. storočia sa cintoríny budovali vo vnútornom predmestí v okolí kostolov alebo boli založené pri nemocničných a zapaťovacích ústavoch, kde boli často aj kostoly. V priestore pred mestskými hradbami neďaleko Michalskej brány v okolí Panenskej a Konventnej ulice dostali v 80. rokoch 17. storočia v čase rekatolizácie (protireformácie) evanjelici povolenie na vytvorenie kultúrneho a náboženského centra spolu s kostolom a cintorínom.

Cintorín sv. Vavrince, Laurinský cintorín – nachádzal sa pri Kostole sv. Vavrince neďaleko Laurinskej/Vavrincekej brány v rovnomennej Osade sv. Vavrince, neskôr po vybudovaní mestských hradieb patril do Vavrincekého predmestia. Zaberá priestor malého námestia pred dnešnou Starou tržnicou, v dolnej časti dnešného Námestia SNP. Na cintoríne stála gotická Kaplnka sv. Jakuba, písomná zmienka s týmto miestom sa viaže k roku 1437 (Horváth, 1971).

Počas protitureckej obrany došlo v roku 1528 k zbúraniu tohto kostola, cintorínskej kaplnky aj k zničeniu cintorína. Cintorín sa neskôr obnovil. Počas morovej epidémie v roku 1679 slúžil ako morové pohrebisko. V čase búrania mestských hradieb v roku 1774 došlo k úplnému zrušeniu tohto cintorína (Horváth, 1971). Miesto zaniknutej Kaplnky sv. Jakuba s karnerom na dnešnom Námestí SNP sú NNKP.

Cintorín sv. Michala, Michalský katolícky cintorín (starý/niekdajší katolícky cintorín) – nachádzal sa na Michalskom predmestí oproti južnej zástavbe na Veter-

nej ulici na mieste dnešného kostola trinitárov a Župného domu (dnes historická budova Národnej rady SR) (Ortvay, 2004). Kostol sv. Michala sa spomína v mestskej účtovnej knihe v roku 1325 (pravdepodobne existoval už aj cintorín). Ako všetky predmestské kostoly a cintoríny, aj tieto zbúrali v roku 1528 z dôvodu blížiacieho sa tureckého nebezpečenstva a materiál použili na spevnenie mestských hradieb.

(Nový) Michalský cintorín, Michalský evanjelický cintorín – nachádzal sa v oblasti evanjelického duchovného a vzdelanostného centra, presnejšie medzi Kozou a Lýcejnou ulicou, resp. na východnej polovici Konventnej ulice, zo severu hraničil so záhradami južnej zástavby Panenskej ulice. Do cintorína sa vstupovalo z Lýcejnej ulice. Rozprestieral sa na pozemkoch bývalých záhrad. Cintorín mohol vzniknúť len s podmienkou, že sa na ňom budú pochovávať aj katolíci, ale nebolo to doložené (Horváth, 1971). Založený bol okolo roku 1682, v roku 1784 ho uzavreli a v roku 1860 bol pozemok rozparcelovaný a tak predĺžením vznikla aj západná časť Konventnej ulice (Ortvay, 2004). Horváth (1971) uvádza, že na cintoríne pochovávali do roku 1783. Na Marquartovom pláne z roku 1765 je cintorín zakreslený ako 27. *Evangelischer Freithof*. Na Neyderovej mape z roku 1820 sa areál cintorína zachoval, ale v tomto čase by mal byť už uzatvorený. Keď začal fungovať Cintorín pri Kozej bráne, tento začali nazývať Starý cintorín (Horváth, 1971). Z cintorína ostali zachované len obvodový múr a jediný objekt – Kaplnka starého evanjelického cintorína vo farskom úrade, evidovaná ako NNKP.

Cintorín sv. Jozefa, Jozefský cintorín, Lazaretský cintorín – nachádzal sa pri mestskom lazarete pred Dunajskou bránou na dnešnej Dunajskej ulici (v minulosti pokračovala ešte ako Lazaretská ulica), vznikol asi v druhej polovici 17. storočia (Ortvay, 2004). Horváth (1971) ho umiestnil na križovatku dnešných ulíc Dunajskej a Lazaretskej na plochu dnešného ihriska. Bol tu útulok pre chudobných a starých s Lazaretským kostolom a cintorínom. Išlo o cintorín chudobinca (starobinca), založený až po zriadení mestského lazaretu. Na Marquartovom pláne z roku 1765 je cintorín zakreslený ako rozsiahly komplex s označením 26. *Joseph Freithof*. Na Neyderovej mape z roku 1820 figuruje ako mestský špitál s označením *W. Städtische Lazareth* so spomínaným areálom cintorína, ktorý nie je však označený symbolom (krížom) ako cintorín, ale skôr ako okrasná záhrada.

Vonkajší lazaretský cintorín (Horváth, 1971), niekedy označovaný aj ako **Ondrejský cintorín** – bol zriadený na jar 1713 na masové pochovávanie počas morovej epidémie (morové pohrebisko), nebol riadnym cintorínom (Horváth, 1971). Vznikol na mieste bývalých rolí, v oblasti dnešných ulíc Dunajskej a Grösslingovej (Horváth, 1971). Na niektorých mapách bol označovaný ako (starý) *Ondrejský cintorín* za lazaretom na Dunajskej ulici (Ortvay, 2004). Na Marquartovom pláne z roku 1765 je cintorín zakreslený ako rozsiahly komplex s označením

25. *Andreas Freithof*, v strede je kríž. Pri detailnejšom skúmaní je jeho lokalizácia skôr posunutá ďalej, smerom von z mesta, do oblasti Ulice 29. augusta, Továrenskej a Grösslingovej ulice. Hudáková (1988a) sa odvoláva na mapu z roku 1780 z Archívu hlavného mesta SR Bratislavy, kde je tento cintorín označený ako Lazaretský. Horváth (1971) úplne vylúčil, že tento vonkajší lazaretský cintorín, ktorý sa skôr označoval ako morové pohrebisko, by sa mohol volať aj ondrejský. Marquart označil tento vonkajší cintorín ako Ondrejský cintorín, ale viacerí autori sa domnievajú, že by malo ísť o pomenovanie Ondrejského cintorína pri alžbetínkach (napr. Hudáková, 1988b).

(Starý) Ondrejský cintorín, Špitálsky cintorín, Cintorín za meštianskym špitálom – nachádzal sa na mieste dnešnej Heydukovej ulice, medzi ulicami Hollého a Mariánskou, všetky tri ulice vtedy ešte neexistovali. V tomto priestore sa nenachádzali žiadne ulice. Cintorín pravdepodobne slúžil na potreby Meštianskeho zaopatrovacieho ústavu sv. Ladislava. Nachádzal sa v blízkosti kláštora a kostola alžbetínok, ktoré tu tiež mali vyhradenú menšiu plochu na cintorín, podobne aj milosrdní bratia mali vyčlenený malý ústavný cintorín pre svoju rehoľnú nemocnicu (Horváth, 1971). Gažo a kol. (2003) lokalizovali cintorín pri múre alžbetínskeho kláštora na mieste novovzniknutej Hollého ulice. Na Marquartovom pláne z roku 1765 boli v týchto miestach ešte zakreslené okrasné a asi aj úžitkové/kláštorné záhrady. Tento cintorín vznikol približne v tom období, keď bola spracovaná aj táto mapa, preto ho autor mapy ešte nezakreslil. Na mape cca z roku 1784 bol cintorín označený ako *Coemeterium S. Andrea*. Na Neyderovej mape z roku 1820 bol pozemok ešte označený viacerými krížmi.

D) Cintoríny na vonkajšom predmestí medzi palisádovým a šancovým opevnením

Cintorín sv. Jána, Svätójánsky/Jánsky cintorín, starší názov **Valónsky cintorín** – nachádzal sa pred Schöndorfskou bránou ešte začiatkom 19. storočia. Bol pomenovaný podľa Valónov, ktorí žili v meste (Ortvay, 2007) a vznikol z pohrebiska padlých Valónov v roku 1621 pri obkľúčení mesta (Horváth, 1971). Spočiatku sa toto pohrebisko nazývalo Valónskym cintorínom a po postavení Kaplnky sv. Jána sa premenovalo na Svätójánsky cintorín. Aj tento cintorín bol v roku 1713 prechodne vyhlásený za morový (Horváth, 1971). Rozprestieral sa medzi Námestím slobody, Jánskou a Slovanskou ulicou, zaberá celý pozemok budúcej plynárne. Stál na mieste dnešných budov Slovenskej technickej univerzity v Bratislave. Na Neyderovej mape z roku 1820 mal číslo 1019, v strede cintorína bol zakreslený objekt – kaplnka.

Cintorín pri Kozej bráne – evanjelický cintorín vznikol na mieste starších vinohradov, jeho založenie sa datuje od roku 1783 (Ortvay, 2004; Horváth, 1971). Bol podmienený reformou Jozefa II., aby sa v obytných a husto zastavaných plochách cintoríny zrušili. Voľba nového cintorína padla na nezastavené územie vo vini-

ciach, do oblasti dnešných ulíc Bradlianskej, Šulekovej a Palisád. Aj tento cintorín rozlohou nestačil a vzápätí sa rozšíril. Zachoval sa do súčasnosti. Dnes existuje ako NNKP Evanjelický cintorín Kozia brána a PM Cintorín Kozia brána.

(Nový) Ondrejský cintorín – zriadený v roku 1784, keď zanikol Starý Ondrejský cintorín pri kláštore a kostole alžbetínok. Jeho rozloha sa niekoľkokrát rozširovala. Vnikol neďaleko Aspremontovho paláca so záhradou (dnešnou Medickou záhradou), ktorý pochádza z roku 1770 (Ortvay, 2004). Na Neyderovej mape z roku 1820 je Ondrejský cintorín zakreslený pomerne ďaleko od hustej zástavby, vtedy sa nachádzal medzi poľami a záhradami. Zaberá priestor medzi Ulicou 29. augusta, Poľnou a Karadžičovou. Zachoval sa do súčasnosti, ale jeho rozloha sa viackrát zmenšovala. Dnes je ako NNKP a PM Ondrejský cintorín.

C. k. vojenský cintorín – Cisársko-kráľovský vojenský cintorín sa nachádzal na začiatku dnešnej Miletičovej ulice od Trnavského mýta v oblasti *Sau Heide* (pasienka sviň) a záhrad, kde sa v tom čase nenachádzali väčšie stavby. Vznikol po roku 1780 za vlády Jozefa II. (Horváth, 1971). Je zakreslený na Neyderovej mape z roku 1820 bez uvedenia názvu s viacerými krížmi.

Mestský cintorín, Starý cintorín chudobných – nachádzal sa hneď v blízkosti vojenského cintorína, južne od neho. Vznikol tiež po roku 1780 ako vojenský cintorín a podliehal priamo mestskej rade (Horváth, 1971). Pochovávali sa sem všetky zosnulé osoby, ktoré nemohli byť z akýchkoľvek príčin pochované na konfesionálnych, resp. cirkevných cintorínoch (Horváth, 1971). Je zvláštne, že na Neyderovej mape z roku 1820 nie je zakreslený. Možno nebol zvlášť vykreslený a bol spojený s vojenským cintorínom.

E) Cintoríny na hradnom návrší mimo opevnenia Bratislavského hradu

Špecifickú polohu majú cintoríny, ktoré boli založené na hradnom návrší medzi opevnením hradu a mestom, resp. medzi hradom a tokom Dunaja.

Cintorín sv. Mikuláša, Mikulášsky cintorín – nachádzal sa na východnom svahu hradného návršia pri Kostole sv. Mikuláša v Podhradí, medzi dvoma hradbami – medzi hradom a mestom. Z výskumov sa predpokladá, že išlo o malý cintorín, na ktorom sa mohlo pochovávať už v 13. storočí (Horváth, 1971). Na cintorín pochovávali len obyvatelov z Podhradia okrem Vydrice, ktorá od roku 1390 patrila pod slobodné kráľovské mesto, preto týchto obyvateľov pochovávali už na mestské cintoríny. V 80. rokoch 18. storočia bol uzavretý (Horváth, 1971).

Nový mikulášsky cintorín, nový katolícky Cintorín sv. Mikuláša, Podhradský cintorín sv. Mikuláša (Horváth, 1971), **Podhradský katolícky cintorín** (Ortvay, 2003) – vznikol za panovania cisára Jozefa II. okolo roku 1780 na južných svahoch hradného návršia

nad dnešnou Žižkovou ulicou, blízko kameňolomu, kde sa predtým nachádzali staré vinohrady. V roku 1783 upravili terén a začiatkom roka 1784 sa tu už pochovávalo (Horváth, 1971). Pochovávalo sa sem katolícke obyvateľstvo Podhradia, okrem Vydrice. Zo západnej strany ho lemuje Židovský cintorín ortodoxný. Na mape z roku 1820 je zakreslený symbolom. Zachoval sa do súčasnosti, je ako PM Podhradský cintorín.

O existencii židovských cintorínov sa pred rokom 1670 nezachovalo dostatok písomností (Horváth, 1971). Existuje niekoľko hypotéz, kde by sa mohol stredoveký (pôvodný, starý) židovský cintorín nachádzať (Ortvay, 2004; Horváth, 1971): (1) podľa stredovekých písomností by sa židovský cintorín mohol nachádzať aj na dnešnom Námestí 1. mája, ale nedá sa to s určitosťou dokázať; (2) v oblasti uršulínskeho kláštora, pretože pozdĺž mestských hradieb v okolí Nedbalovej ulice bolo židovské geto/komunita; (3) na Štúrovej ulici, (4) najpravdepodobnejšia hypotéza tvrdí, že stredoveký židovský cintorín sa nachádzal, aj pred vyhnaním Židov z mesta v roku 1526, pri vyústení električkového tunela, teda na južných svahoch hradného návršia, kde v roku 1670 založili židovský cintorín. Na konci zástavby na Žižkovej ulici bol vľavo pod cestou židovský cintorín a vpravo nad cestou sa nachádzal kameňolom. Ortvay (2003) spomína starý a nový židovský cintorín, ale bližšie ich nelokalizuje.

Starý židovský cintorín – bol založený okolo 1670 pri dnešnom vyústení električkového tunela na nábreží Dunaja, na križovatke ulíc Žižkovej a bývalej Mlynárskej (Horváth, 1971). Cintorín sa rozprestieral západne od Zuckermandla (Podhradia) na južných svahoch hradného návršia. Vznik tohto cintorína sa predpokladá na tom istom mieste ako bol stredoveký židovský cintorín a spájal sa so založením pohrebného spolku *Chevera-Kadischa* a bratislavským rabínom *Chatamom Soferom* v roku 1670 (Horváth, 1971). Pochovávalo sa tu až do roku 1845, ale v priebehu roku 1810 a neskôr aj v roku 1825 z dôvodu malej rozlohy cintorína hroby dva razy prekryli zeminou (Horváth, 1971). V roku 1942 boli hroby exhumované v súvislosti s reguláciou Dunaja a výstavbou tunela (Fil'o a kol., 2006) a prenesené do nového Židovského cintorína ortodoxného na dnešnú Žižkovu ulicu č. 36 (Horváth, 1971). Na Marquartovom pláne z roku 1765 je zakreslený ako 1. *Juden Freithof* na konci zástavby západne od Zuckermandla. Dnes sa z neho zachoval len fragment. Celý areál bol upravený, náhrobné kamene zrekonštruované a vytvorený pamätník – známy ako NNKP Mauzóleum Chatama Sofera (otvorený v roku 2002) v tesnej blízkosti tunela.

Nový židovský cintorín ortodoxný – pozemok bol zakúpený v roku 1845, pochovávať sa na dnešnej Žižkovej ulici č. 36 začalo v roku 1846. Nachádza sa na juhozápadnom svahu hradného návršia vedľa katolíckeho Podhradského cintorína (Horváth, 1971). Ulica sa predtým menovala *Karlsdorferstrasse*, *Károlyfalvai-út* (bý-

valá Karloveská cesta) – dnes Žižkova ulica, ktorou sa dalo dostať do Karlovej Vsi a Devína. Cintorín bol dvakrát rozšírený o okolité záhrady – v roku 1869 a 1926 (Horváth, 1971). Zachoval sa do súčasnosti. Dnes je ako NNKP Nový židovský cintorín (ortodoxný).

Neologický židovský cintorín – zriadený v roku 1873 na juhozápadnom svahu hradného návršia na dnešnej Žižkovej ulici č. 50 (Horváth, 1971). Nachádza sa asi 200 m od Židovského cintorína ortodoxného smerom na Karlovu Ves. Zachoval sa do súčasnosti. Dnes aj ako NNKP Neologický židovský cintorín.

F) Cintoríny za šancovým opevnením

Koncom 18. storočia došlo k zrušeniu cintorínov vo vnútornom meste a vnútornom predmestí. Novozaložené cintoríny vznikli v najvzdialenejších častiach mesta a boli odozvou na stále sa rozrastajúce mesto, ktoré potrebovalo nové priestory na svoj rozvoj.

Novomestský (blumentálsky) evanjelický cintorín – vznikol v roku 1778 (Horváth, 1971). Nachádzal sa na začiatku Račianskej ulice smerom von z mesta, v tesnej blízkosti Blumentálskeho rímsko-katolíckeho cintorína. Nachádzal sa na bývalých vinohradoch. Na Neyderovej mape z roku 1820 je v strede cintorína zakreslený väčší kríž a po stranách niekoľko menších. K jeho zrušeniu došlo začiatkom 60. rokov 20. storočia z dôvodu rozvoja mesta.

Blumentálsky rímsko-katolícky cintorín – vznikol v roku 1781 (Horváth, 1971). Nachádzal sa na Račianskom mýte, ohraňovaný ulicami Šancovou a Smrečianskou. Na Neyderovej mape z roku 1820 je zakreslený, označený väčším krížom a niekoľkými menšími, spolu aj s menšou stavbou. K jeho zrušeniu došlo začiatkom 60. rokov 20. storočia z dôvodu rozvoja mesta.

Nový cintorín chudobných, Novší mestský (chudobinský) cintorín – nachádzal sa na križovatke dnešnej Trnavskej cesty s Ulicou odbojárrov. Zriadili ho na rozhraní 19. a 20. storočia na mieste, kde v roku 1940 postavili klzisko, predchodcu dnešného zimného štadióna, a časť letného kúpaliska (Horváth, 1971).

Pre úplnosť možno ešte spomenúť dva cintoríny, ktorých vznik sa datuje na začiatok 20. storočia (Horváth, 1971): (1) *Cintorín v Slávičom údolí* zriadený v roku 1912 ako mestský, resp. chudobinský cintorín, pochovávali sem aj padlých vojakov počas prvej svetovej vojny, ale prešla sem aj časť exhumovaných hrobov z obidvoch zrušených blumentálskych cintorínov, preto sa cintorín rýchlo rozširoval; (2) *Martinský cintorín* zriadený v roku 1919 na dnešnej Trnavskej ceste. Na obidvoch cintorínoch sa pochováva aj v súčasnosti.

Pamiatková a prírodná ochrana historických cintorínov

Podľa zákona č. 49/2002 Z. z. o ochrane pamiatkového fondu v znení neskorších predpisov môžu byť historické cintoríny chránené ako národné kultúrne

pamiatky alebo ako pamätihodnosti obce. Pre svoju mimoriadnu architektonickú a historickú hodnotu sú najstaršie zachované bratislavské cintoríny vyhlásené za nehnuteľné národné kultúrne pamiatky (NNKP) alebo pamätihodnosti mesta (tab. 1). Štyri cintoríny (Evanjelický cintorín Kozia brána; Ondrejský cintorín, Nový židovský cintorín ortodoxný, Neologický židovský cintorín) a štyri pozostatky bývalých cintorínov (Cintorín prikostolný, Kaplnka sv. Jakuba, Kaplnka starého evanjelického cintorína, Mauzóleum Chatama Sofera) sú zapísané a evidované v *Ústrednom zozname pamiatkového fondu SR ako nehnuteľné národné kultúrne pamiatky s celoslovenským významom* (<https://www.pamiatky.sk/sk/page/register-nkp-tabulkove-zoznamy>). Do Celomestského zoznamu pamätihodností mesta Bratislavy sú ako pamätihodnosti mesta s lokálnym významom zaradené pomníky a hroby s náhrobníkmi významných osobností na troch cintorínoch – Cintorín Kozia brána, Ondrejský cintorín, Podhradský cintorín (http://muop.bratislava.sk/vismol/zobraz_dok.asp?id_org=600176&id_ktg=1056). Vzhľadom na vek uvedených cintorínov ich hodnota dnes spočíva nielen v historickej a architektonickej, ale aj v prírodnej – vo výskyte starých stromov, hniezdení vzácných druhov vtákov, prevyšujúcej biodiverzite v porovnaní s okolitou mestskou krajinou a pod. (Eliáš, 2009; Kalivodová, Vojtaššáková, 2009).

Podľa zákona č. 543/2002 Z. z. o ochrane prírody a krajiny v znení neskorších predpisov sa cintoríny pre svoju ekologickú a biologickú významnosť môžu stať súčasťou územných systémov ekologickej stability (ÚSES) napr. ako miestne biocentrá alebo interakčné prvky, príp. súčasť línie biokoridorov. V súčasnosti žiaden cintorín nie je chráneným územím, príp. podľa § 25 zákona č. 543/2002 Z. z. chráneným krajinným prvkom, ktorý by plnil spomínanú funkciu biocentra, biokoridoru alebo interakčného prvku najmä miestneho alebo regionálneho významu. Najschodnejšou cestou na posilnenie ich ochrany je zabezpečiť ju prostredníctvom prvkov ÚSES. Najmä v mestskom prostredí treba zachovať tieto „poloprírodné“ miesta.

Ako vyplynulo z Regionálneho ÚSES (Králik a kol., 2005) zatiaľ žiaden z cintorínov nie je celý zaradený do prvkov ÚSES, len jeho okrajovými časťami:

- navrhovaný regionálny biokoridor Horský park – Hradný vrch – Ondrejský cintorín – pre mobilnejšie druhy stavovcov (vtáky a drobné cicavce), ktoré sa dokázali do určitej miery adaptovať na urbanizované prostredie, bol zrušený;
- vyčlenené regionálne biocentrum Hradný vrch – na južnom svahu hradného návršia so skalnými a teplomilnými spoločenstvami len čiastočne zasahuje do okrajových častí Podhradského cintorína a Židovského cintorína ortodoxného.

Ďalšou súčasťou Regionálneho ÚSES bolo vyčleniť významné lokality z rôznych hľadísk, ktoré by neskôr mohli byť súčasťou nejakého prvku ÚSES (Králik a kol., 2005):

- genofondovo významná lokalita fauny – Hradný vrch;
- genofondovo významné lokality flóry – cintoríny nad Parkom kultúry a oddychu a Hradný vrch – Podhradie;
- geologicky významná lokalita – Hradný vrch;
- významné krajinné prvky – v mestskej časti Staré Mesto bolo evidovaných šesť historických cintorínov bez bližšej špecifikácie.

Z hľadiska ochrany prírody by si historické cintoríny zaslúžili väčšiu pozornosť, nakoľko zelených plôch v meste ubúda, a tak by si mohli zabezpečiť lepšiu „nedotknuteľnosť“ svojho územia aj do budúcnosti v podobe napr. chránených krajinných prvkov alebo interakčných prvkov alebo biocentier na miestnej úrovni.

* * *

Historické cintoríny tvoria určitú etapu vo vývoji mestskeho prostredia starej Bratislavy. S rozvojom mesta začalo rásť prvé environmentálne povedomie obyvateľstva, ktoré aj z dôvodu šírenia novej nákazy začalo rušiť vnútromestské a vnútropradmestské cintoríny, zriaďované v okrajových častiach mesta. Až do konca 19. storočia vzniklo v meste a na jeho predmestiach celkovo 21 cintorínov. Dodnes sa zachovalo päť (Cintorín pri Kozej bráne, Ondrejský cintorín, Nový mikulášsky cintorín – Podhradský cintorín, Nový židovský cintorín ortodoxný, Neologický židovský cintorín) a ďalšie štyri (cintorín na Bratislavskom hrade – ako Cintorín príkostolný, Starý židovský cintorín – ako Mauzóleum Chatama Sofera, Cintorín sv. Vavrinca – ako zaniknutá Kaplnka sv. Jakuba s karnerom, Michalský evanjelický cintorín – ako Kaplnka starého evanjelického cintorína) sú už len historické fragmenty. Historická hodnota uvedených cintorínov je zdôraznená tým, že boli vyhlásené za národné kultúrne pamiatky alebo pamätihodnosti mesta. Naďalej zaostáva ich prírodná ochrana, prevažne sú označované len ako významné genofondové lokality.

Z historického hľadiska je ešte veľký priestor na ďalší výskum, kedy niektoré cintoríny vznikli, ako sa menilo ich pomenovanie, kde sa vlastne nachádzali. Nie vždy máme dostatok podkladov na to, aby sme vedeli zistiť všetky údaje o nich. Možno aj nám raz história odkryje viac zo svojich podzemných dejín.

Literatúra

- Bagin, A., Krajčí, J.: Kostoly a kaplnky hlavného mesta SSR Bratislavy. Trnava: Spolok sv. Vojtecha, 1988, 216 s.
- Eliáš, P.: Cintoríny ako antropogénne biotopy. *Životné prostredie*, 2009, 43, 5, s. 265 – 270.
- Fífo, R., Pöss, O., Šilberský, A.: Premeny Zuckermanďla. Bratislava: SNM – Múzeum kultúry karpatských Nemcov, 2006, 74 s.
- Gažo, M., Holčík, Š., Zinser, O.: Bratislava pred sto rokmi a dnes. Bratislava: Albert Marenčin – Vydavateľstvo PT, 2003, 202 s.
- Holčík, Š.: Človek sa dennodenne stretával. In: Obuchová, V.: Ondrejský cintorín. Edícia Bratislava – Pressburg. Bratislava: Marenčin PT, spol. s r. o., 2017, s. 5 – 10.

- Horváth, J.: Vznik a vývin cintorínov v Bratislave do roku 1918. *Spisy Mestského múzea v Bratislave*, ročenka 1970, zväzok 6. Martin: Vydavateľstvo Osveta, n. p., 1971, s. 245 – 266.
- Hudáková, H.: Bratislava, mapa z roku 1765. Marquartov plán Bratislavy z roku 1765. Bratislava: Slovenská kartografia, 1988a, 16 s.
- Hudáková, H.: Bratislava, mapa z roku 1820. Neyderov plán Bratislavy z roku 1820. Bratislava: Slovenská kartografia, 1988b, 20 s.
- Kalivodová, E., Vojtaššáková, P.: Refúgiá vtákov na bratislavských cintorínoch. *Životné prostredie*, 2009, 43, 5, s. 283 – 286.
- Korabinský, J. M.: Beschreibung der königl. ungarischen Haupt-Frey- und Krönungsstadt Pressburg. Nebst einem Anhang vom königlichen Schlosse und der umliegenden Gegend. Erster Theil. Mit dem Grundrisse der Stadt und der umliegenden Gegend. Pressburg: bey Johann Mathias Korabinsky, 1781, 138 p.
- Králik, J., Brezníková, S., Kučerová, M., Rošfanská, Z., Juhásová, J., Michalka, R.: Implementácia územných systémov ekologickej stability (ÚSES). Aktualizácia prvkov regionálneho ÚSES mesta Bratislavy. Bratislava: Slovenská agentúra životného prostredia, 2005, 86 s.
- Obuchová, V.: Ondrejský cintorín. Edícia Bratislava – Pressburg. Bratislava: Marenčin PT, spol. s r. o., 2017, 192 s.
- Ortvay, T.: Ulice a námestia Bratislavy. Podhradie, Theresienstadt, Terézváros. Bratislava: Albert Marenčin, Vydavateľstvo PT, spol. s r. o., 2003, 144 s.
- Ortvay, T.: Ulice a námestia Bratislavy. Ferdinandovo mesto, Ferdinandstadt, Nándorváros. Bratislava: Albert Marenčin, Vydavateľstvo PT, spol. s r. o., 2004, 144 s.
- Ortvay, T.: Ulice a námestia Bratislavy. Mesto Františka Jozefa, Franz Josef-Stadt, Ferencz-József-Város. Bratislava: Albert Marenčin, Vydavateľstvo PT, spol. s r. o., 2005, 160 s.
- Ortvay, T.: Ulice a námestia Bratislavy. Staré Mesto, Altstadt, Óváros. Bratislava: Albert Marenčin, Vydavateľstvo PT, spol. s r. o., 2006, 216 s.
- Ortvay, T.: Ulice a námestia Bratislavy. Nové Mesto, Neustadt – Ujváros. Bratislava: Albert Marenčin PT, spol. s r. o., 2007, 176 s.
- Pohaničová, J.: Cintorín a mesto: Príbeh bratislavských cintorínov. *Životné prostredie*, 2009, 43, 5, s. 277 – 282.

---

prof. RNDr. Tatiana Hrnčiarová, CSc.,

tatiana.hrnciarova@savba.sk

Ústav krajinnej ekológie Slovenskej akadémie vied,
Štefánikova 3, P. O. Box 254, 814 99 Bratislava

Premena historického krajinného prostredia Holíča a okolia od 18. storočia po súčasnosť

Urbanová, N.: The Historical Landscape Environment Changes of Holíč and its Surroundings from the 18th Century to the Present. *Životné prostredie*, 2019, 53, 1, p. 41 – 50.

The territory on the eastern side of the Morava river border has preserved traces of continuous settlement evolution and changes in the landscape environment over the last millennium. The peak of this process was the period of ownership by Francis Stephen I. of Lorraine and his successors; especially Austrian Emperor Francis I. Moreover, its revitalisation is currently in progress following utilitarian changes in the 20th century. Finally, the eventual combination of architecture and landscape in one artistic ensemble partly preserved in situ proves the significant value of a cultural landscape transformed by generations of multiple cultures over several thousand years.

Key words: Holíč castle park, cultural landscape, nature-landscape park, urbanism, irrigation system

Územie mestečka a zámku Holíč sa rozprestiera v Dolnomoravskom úvale na ľavobrežnej, zalesnenej nive rieky Moravy, prechádzajúcej na našom území v línii od severovýchodu s územím Skalice, cez Kátov a Holíč až po Kopčany na juhozápade. Koryto hraničnej rieky tvoria dnes veľké, mierne oblúky, ale miestami vidieť stopy po podstatne kľukatejšom a rozvetvenejšom toku, ktorý sa vytvoril po zdvihnutí koryta rieky Moravy v nespočetných preliačinách medzi miernymi vyvýšeninami s nadmorskou výškou od 160 m n. m. narastajúcou východným i severovýchodným smerom do 185 m n. m.. Geomorfologický ráz tejto krajiny oddávna určoval vývoj aj rozsah jej osídlenia, viazaného na bezpečnú vzdialenosť vodného toku.

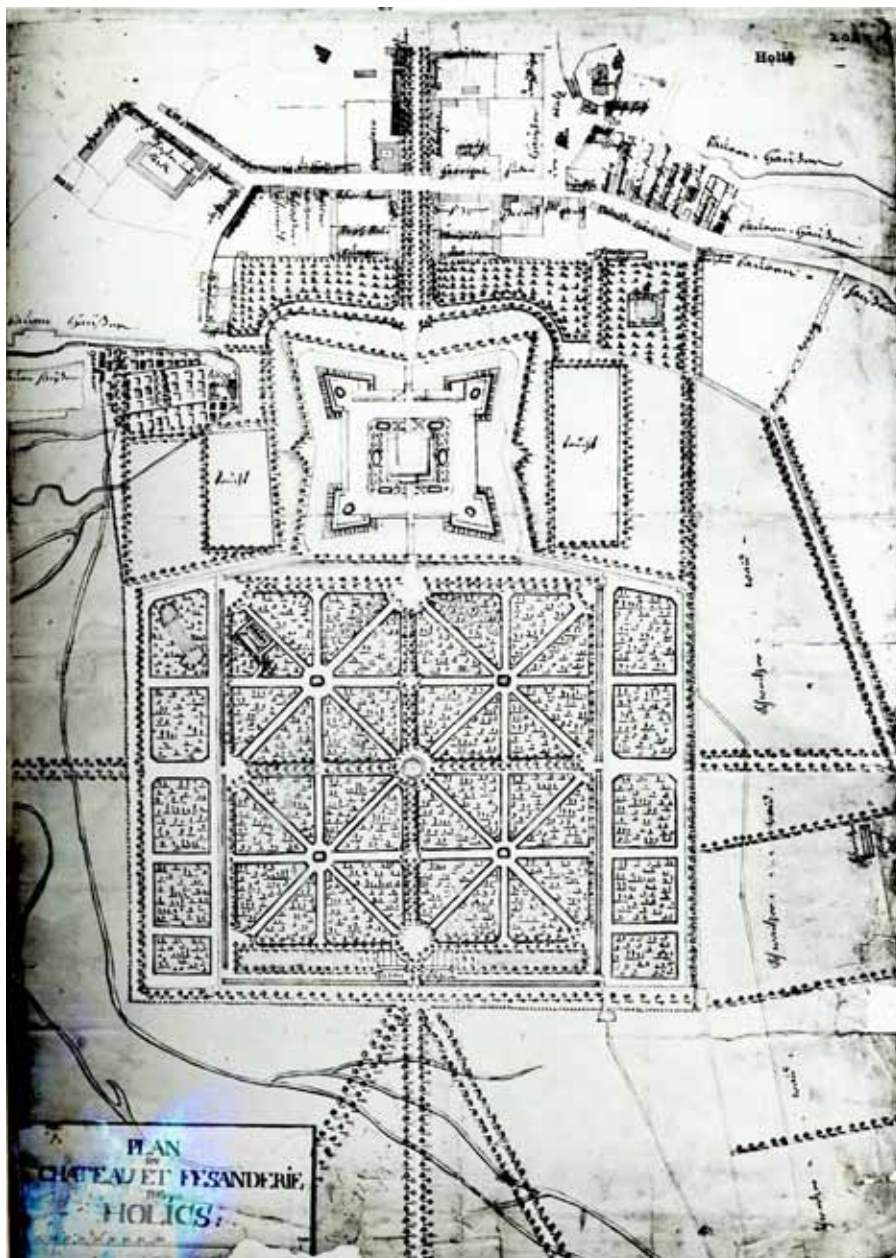
Historické osídľovania Holíča a okolia

Archeologické nálezy preukázali osídlenie zalesnenej nivy od neolitu (okolo 2100 p. n. l.), okolo roku 1000 p. n. l. spojené s prvými zásahmi do krajiny v podobe počiatočného odlesňovania územia a v ďalších storočiach doložené nálezom halštatského sídliska z obdobia 800 – 400 p. n. l. Odlesňovanie nivy dosiahlo najväčšiu intenzitu v 9. – 10. storočí n. l. v súvislosti s vývojom osídlenia po vzniku Veľkomoravského kniežatstva, ktorého centrum – hradisko na mikulčických Valoch – sa pôvodne nachádzalo na ľavom brehu hlavného toku Moravy, oddelené len 1,5 km plochou močiara od miesta, kde sa na pieskovej dune nachádza dnes v osamelej pozícii, severozápadne od Kopčian, jeden z najstarších zachovaných sakrálnych objektov na území Slovenska – predrománsky (podľa časti odborníkov, veľkomoravský) Kostol sv. Margity Antiochijskej (Botek, 2010; obrázok na str. 1 obálky). Jeho spätosť so starším slovanským sídliskom preukázali archeologické nálezy

hrobov v niekoľkých vrstvách s najstaršími z veľkomoravského osídlenia až po hroby zo 17. storočia. Potvrzuje to predpoklad existencie staršej slovanskej osady pri tomto kostole, z ktorej sa osídlenie v poslednom uvedenom období presunulo na miesto dnešných Kopčian, pravdepodobne v dôsledku rozširujúceho sa zamokrenia terénu, ktorý sa tiahol severovýchodným smerom. Po rozpade Veľkomoravskej ríše a vzniku Uhorska sa toto územie ocitlo v konfíniu a jeho význam načas upadol. Osady na jeho pieskových pahorkoch – oddávna sa ich zemepisný názov *Hrúdi* tradoval, na mapách je zaznamenaný ešte koncom 19. storočia – pokračovali v rozvoji poľnohospodárskej výroby a rybárstva. Holíč a Kopčany sa vyvíjali spoločne v holičskom panstve ako kráľovskom majetku do konca 13. storočia.

V období konštituovania uhorského štátu sa uvedené územie stalo záujmovou oblasťou susedných krajín, preto tu v 2. polovici 12. storočia postavili novú pohraničnú pevnosť *Wywar* (Nový hrad), prvý raz spomenutú v roku 1217. Zohrala významnú úlohu v bojoch medzi českými, uhorskými a poľskými panovníkmi o kontrolu nad týmto územím, ale v čase mieru slúžila ako obchodná trasa, na ktorej sa v blízkosti strážnych hradov formovali mestečká. Holičské osídlenie je doložené zvyškami sídliskových objektov na vyvýšenom výbežku, prístupnom z východnej strany – od ulice tvoriacej os rozvíjajúceho sa sídla so stredovekým farským kostolom z roku 1387.

Územie na ľavom brehu rieky Moravy, kde vznikol stredoveký Holíč, vývojovo dlhú dobu späté s osídlením priestoru Kopčian, malo oddávna mimoriadny strategický význam svojou polohou v moravsko-uhorskom pohraničí v povodí Moravy v blízkosti starej obchodnej cesty, neskôr známej ako *Via Bohemica* (od 1336), prechádzajúcej naším územím z Moravy cez brod pri Kátove

Obr. 1. Holíč – zámok, bažantnica a východné predpolie zámku s Promenádou, manufaktúrou a časťou staršieho námestia od J. Royera, okolo roku 1765. Zdroj: Slovenský národný archív v Bratislave

a cez Holíč južným smerom k Šaštínu, kde sa pri pravostrannom brehu Myjavy nachádzal podobný strážny hrad ako v Holíči. Zachovala sa po ňom stopa v teréne pod novodobou zástavbou – na južnej strane. Badateľná je na satelitnej mape v podobe línie tvaru bastiónového opevnenia, vyznačenej nízkym porastom.

V 15. storočí zaujali celú oblasť husiti a v jeho záveru získali majetkový podiel Martin a Imrich Cobarovci, ktorí dali znovu vystavať v Holíči Holíčsky hrad, tvoriaci jadro dnešného zámku. Od polovice 16. storočia sa o hrad starala vplyvná rodina Petra a Františka Révajovcov, ale v roku 1550 uviedla Nitrianska kapitula do

majetku hradu a panstva Holíč i Petra Bakiča a jeho deti, čo viedlo medzi uvedenými rodinami počas celého 16. a 17. storočia k sústavným majetkovým sporom.

V roku 1623 sa po obliehaní zmocnili Holíčskeho hradu povstalecké vojská Gabriela Betlena a na jeho rozkaz ho vyplienili a podpálili. Za povstania Juraja I. Rákociho (1644 – 1645) bol však už opravený, lebo povstanci počítali s jeho využitím ako východiska vojenských výprav proti Rakúsku. V roku 1646 za Valentína Cobora prešiel hrad väčšími stavebnými zmenami, zrejme prestavbou na pevnosť s opevnením, zachovaným s neskoršími úpravami do dnešných čias (Kubasák, 1979).

Po usporiadaní politických pomerov podpísaním mieru medzi povstalcami a viedenským dvorom (1. mája 1711) nastúpil na trón cisár Karol VI. (v Uhorsku ako Karol III.) a po ňom na základe pragmatickej sankcie (1713) jeho dcéra Mária Terézia (1717 – 1780), vydatá v roku 1736 za Františka Štefana I. Lotrinského (1707 – 1765), ktorý postupne už od roku 1736 skupoval majetky na tomto území – prvým z nich bol majetok panstva Šaštín a následne panstvo Holíč – každé z nich spravované vlastnou úradníckou správou. Postupne odkúpila cisárska rodina i menšie majetkové podiely – od arcibiskupa Koloniča Gbely a majer Ada-

mov, od Ostrihomskej kapituly Kopčany a od Nitrianskej kapituly majer Cunín. Väčší Cobarovský majetok odkúpila cisárska rodina v roku 1743. Z moravskej strany sa k panstvu Holíč pričlenilo k cisárskym majetkom mesto Hodonín a Pavlovice s ďalšími 27 obcami, ktoré kúpil František Štefan v roku 1762 (Kubasák, 1979).

Rozvoj panstva Holíč za čias Františka Štefana I. Lotrinského a Márie Terézie v rokoch 1745 – 1780

Z hľadiska rozvoja hospodárstva, ale aj urbanizmu krajiny tohto panstva medzi Kátovom a Kopčanmi mož-

no uvedené obdobie pokladat za veľmi úspešnú realizáciu podnikateľských plánov, aké si mohol predsvziat len človek postavenia a majetkového zázemia, akým bol František Lotrinský a jeho cisárska rodina. Významným prameňom k poznaniu prvotných investícií je spisový materiál z 50. – 70. rokov 18. storočia, tvoriaci úradnú agendu Riaditeľstva správy cisárskych majetkov vo Viedni (Urbanová, 2008). Týka sa najmä hospodárskych zariadení – budov (mlynov, tehelne, liehovaru už v roku 1767), ale aj technických stavieb, súvisiacich s problémom regulácie vody na území sídla, postavených v tomto močaristom území na drevených pilótach. Vyriešenie tohto problému bolo dôležité aj pri zakladaní parku a úprave okolia budúceho zámku.

Za života Františka Lotrinského prešiel majetok prvými väčšími zmenami smerujúcimi k zvýšeniu hospodárskych výnosov, ktoré potom znovu investoval do zveľaďovania hospodárstva, ale aj do nehnuteľností. V Holíči to bola predovšetkým stredoveká pevnosť, ktorú zrejme najprv len opravili, lebo podľa dobového opisu Mateja Bela (*Notitia Hungariae novae historico-geographica*, 1735 – 1742) to bol ešte stále vodný hrad so štvorcovým pôdorysom, obklopený priekopou a opevnením vybudovaným na obranu proti Turkom údajne už v roku 1646, ako ho dal vystavať gróf Cobor. Renesančne prestavaná pevnosť na kaštieľ (*castel*) bola akiste dostatočne pohodlná, preto sa stala spolu s najbližším okolím mimoriadne obľúbeným letným sídlom cisárskej rodiny, zameraným na oddych, zábavu, a najmä neskôr predovšetkým na poľovačky.

Medzi prvé stavebné investície v tomto prostredí patrila v roku 1745 výstavba manufaktúry na výrobu majoliky – polyfunkčného objektu, nachádzajúceho sa na nároží východnej polovice prístupovej cesty do kaštieľa a hlavnej, Panskej ulice na začiatku jej južného domoradia. Manufaktúru rozšírili a nadstavali v rokoch 1826 – 1844 (Husovská a kol., 2010). Na protihľade, západnej strane bola situovaná druhá časť zástavby, obsahujúca v uličnom krídle byty pre pracovníkov manufaktúry, sklady, hospodárske priestory a zástavbu v podobnom rozsahu aj podobného využitia zaznamenávame aj na severnej strane Promenády po Panskú ulicu. Tento stav zobrazuje už Royerov plán z roku 1765 (obr. 1). Výrobkami Holíčskej manufaktúry bol zásobovaný nielen cisársky dvor, populárne boli v celej Európe.

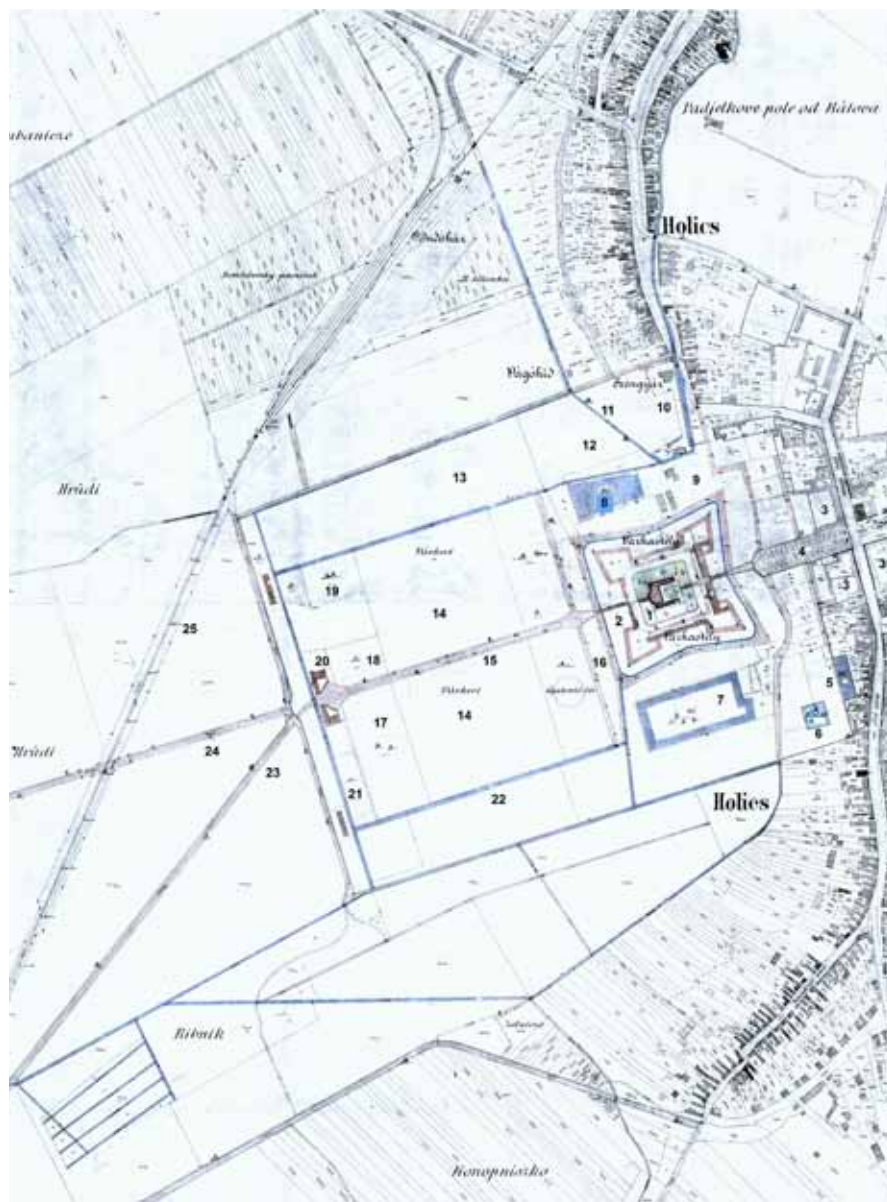

Obr. 2. Holíč (*Holitsch*) a Kopčany (*Kopcsan*) na mape prvého vojenského mapovania Uhorska z rokov 1782 – 1788 (výrez). Zdroj: Archív Pamiatkového úradu Slovenskej republiky v Bratislave

Ďalšou významnou investíciou bola výstavba žrebčína v Kopčanoch v rokoch 1745 – 1773, ktorým nahradili starší z čias coborovského panstva. Nový žrebčín – pravdepodobne podľa projektu cisárskeho staviteľa J. N. Jadota – tvorili štyri krídla prízemnej tehlovej stavby s vodovodom, obsahujúcej okrem stajní v strede severného krídla dvojpodlažný, tzv. Malý kaštieľ s ubytovacími priestormi a reprezentačnou sálou s výmalbou od dvorného maliara J. J. Chamanta. Tento bol osovo komponovaný prejazdom napojeným na aleju, prechádzajúcu v priamej línii k západnému domoradiu mesta, a za Kopčanmi z nej vychádzajúcou južnou alejou k bažantnici na západnej strane zámku. Prístup do nádvorja bol aj v strede západného a južného krídla žrebčína (Horáková, 1979). Svoju účelu slúžil do roku 1828, kedy museli chov koní zrušiť pre nebezpečné rozšírenie komárov a kone premiestiť do Kladrub.

Každoročné výdavky na obnovu stavieb v holičskom panstve vykazovali od roku 1741 stále veľký schodok v príjmoch (v roku 1758 tvoril príjem 141 085 zlatých, výdavky – zväčša na opravu hospodárskych budov, ale aj pevnosti, ktoré prevyšovali polovicu celkového príjmu – 77 431 zlatých). Vo výdavkoch je všeobecne zahrnutá tiež obnova mostov, studní, alejí a neďalekých lesov v poľovníckych revíroch – medzi riečnym ramenom Výtržiny a riekou Moravou. Do rokov 1752 – 1767 spadá i výstavba pohraničnej cesty do Hodonína, počnúc projektom v roku 1752. Cesta vedúca močaristým terénom obsahovala niekoľko premostení z tisového dreva, ich údržba bola finančne náročná a museli kvôli tomu pre-

Obr. 3. Katastrálna mapa Holíča z roku 1898 a súdobé využitie plôch v bezprostrednej blízkosti zámku a parku pri bažantnici. Zdroj: Ústredný archív geodézie a kartografie Úradu geodézie, kartografie a katastra Slovenskej republiky v Bratislave

Vysvetlivky: 1 – zámok s vnútorným nádvorím a vnútornou priekopou, 2 – záhrady v priestore bastiónov, 3 – vonkajšia vodná priekopa, 4 – Promenáda, 5 – tzv. Pstruhový rybník, 6 – Bobrie jazero, 7 – Veľký rybník, 8 – starý zámocký rybník, 9 – východná poľná cesta, 10 – poľná cesta po celom obvode vonkajšej priekopy, 11 – Panský mlyn a záhrada na jarku pri napojení na potok Chvojnica, 12 a 13 – pastvina na severnej strane starého rybníka a záhrady, 14 – Zámocká záhrada, 15 – aleja do žrebčína v Kopčanoch, 16 – oráčina s lúkou, cestou a mostom v línii hlavnej aleje, 17 a 18 – užšie pásy zeme s lesným porastom, 19 a 20 – dve budovy v tvare L, 21 – vodný jark a užší pás zeme s chodníkom, 22 – sústava kanálov prechádzajúca smerom do Kopčian, 23 – aleja do žrebčína s napojením na aleju vedúcu priamo z Holíča, 24 – aleja vedúca k objektu Kačenáraň, 25 – železničná trať

ložíť i starý coborovský mlyn z roku 1554 smerom na sever. Preto sa na súdobých mapách uvádza pod názvom Nový mlyn, v susedstve s valchou. Tak ho zachytáva už prvé vojenské mapovanie Uhorska z rokov 1782 – 1788

s neregulovanými riečnymi tokmi – okrem priameho kanála popri rybníku, Kačenárni a Kostole sv. Margity až po Kopčany, kde bol v blízkosti žrebčína preklenutý mostíkom (obr. 2). Výstavba cesty do Hodonína sa v tejto etape skončila rokom 1767, ako o tom svedčí záverečný rozpočet tesárskych prác z 12. mája 1767 (Urbanová, 2008).

V 2. polovici 18. storočia sa práce na panstve týkali rôznych opráv na opevnení kaštieľa. V roku 1763 bolo potrebné riešiť problém s regulovaním vodného režimu a udržiavaním potrebného množstva vody (po postavení Panského mlyna hrozilo totiž zaplavenie kazemát v opevnení) jej odvádzaním cez novšie potrubie, k čomu potrebovali skúseného odborníka (Kubasák, 1979). Technické stavby súviseli s problémom regulácie vody na území celého sídla, jeho vyriešenie bolo dôležité aj pri zakladaní parku a úprave okolia budúceho zámku.

V Holíči mali v roku 1758 k dispozícii tri mlyny, ktoré predstavovali pre panstvo značný príjem – vodný Nový mlyn, zámocký Panský mlyn a drevený veterný mlyn z roku 1748 na vrchu Hrebeň na východnom okraji mesta (po požiari znovu postavený z kameňa v 80. rokoch 19. storočia).

Správa panstva na základe pokynov panovníckej rodiny podporovala rozširovanie výmery poľnohospodárskej pôdy aj v bezprostrednej blízkosti kaštieľa, preto sa koncom 18. storočia uvažovalo aj o likvidácii priekopy okolo opevnenia.

So zvýšeným stavebným ruchom na celom majetku (Holíč i Šaštín) súvisí nariadenie správcu cisárskych majetkov Poscha z roku 1763, iniciované samot-

ným cisárom, zdokumentovať všetky objekty plánmi, skicami a prospektmi. Týkalo sa to aj parkov a záhrad, bažantníc, hospodárskych budov a zariadení, mostov, rybníkov a pod. S touto úlohou súvisí účasť cisárskeho

geometra, inžiniera Royera, pôvodom Francúza, figurujúceho medzi zamestnancami panstva v Holíči od roku 1763. Územie zachytáva s dobrou presnosťou a s ohľadom na budúce využitie, všetky dôležité údaje, ktoré dopĺňajú chýbajúce písomné materiály, konfrontuje so zaznamenanou skutočnosťou na mape (obr. 1). Royer zameral nielen Holíč, ale k roku 1768 aj viaceré okolité obce: Čáry, Petrovú Ves, Štefanov, Šaštín, Stráže, Dojč, Kuklov, Smolinské, Letničie, Veľký Kovalov, Štefanov a z holičského panstva Kátov, Močidlňany, Vlčkovany, Viesku, Gbely, Brodské, Radimov a Adamov. Vďaka tejto iniciatíve sa zachovalo veľké množstvo grafickej dokumentácie, uloženej dnes v Slovenskom národnom

Obr. 4. Holíč – veduta zámku s opevnením a parkom od Leopolda Schmalhofera z roku 1801. Zdroj: Slovenský národný archív v Bratislave

archíve, ktorá je neoceniteľným zdrojom informácií o situácii aj o zariadeniach, ktoré už medzičasom zanikli (Ragač a kol., 2010). Možno ich však konfrontovať aj so starými mapovými podkladmi – najmä s presnými meraniami v katastrálnych mapách, ktoré zachytávajú i presnú polohu technických stavieb ku koncu 19. storočia. Jednou z nich je i katastrálna mapa Holíča z roku 1898 (obr. 3).

V poslednej tretine 18. storočia prešlo výraznou premenou i samotné cisárske sídlo, a to adaptáciou pevnosti na reprezentačný barokovo-klasicistický zámok. Realizovala sa po roku 1772 za čias Márie Terézie najskôr podľa projektu dvorného architekta Františka Antona Hillebrandta, ktorý v tom čase pracoval i pre Bratislavu, Trnavu a Nitru. Holičsky zámok a jeho najbližšie okolie si vyhradila cisárska rodina za svoje letné sídlo, zamerané najmä neskôr, v dospelom veku Jozefa II., na poľovačky. Po smrti Márie Terézie ho však zdedil arciknieža Maximilián František a po ňom cisár Leopold II., ktorý pokračoval v začatom diele svojho otca.

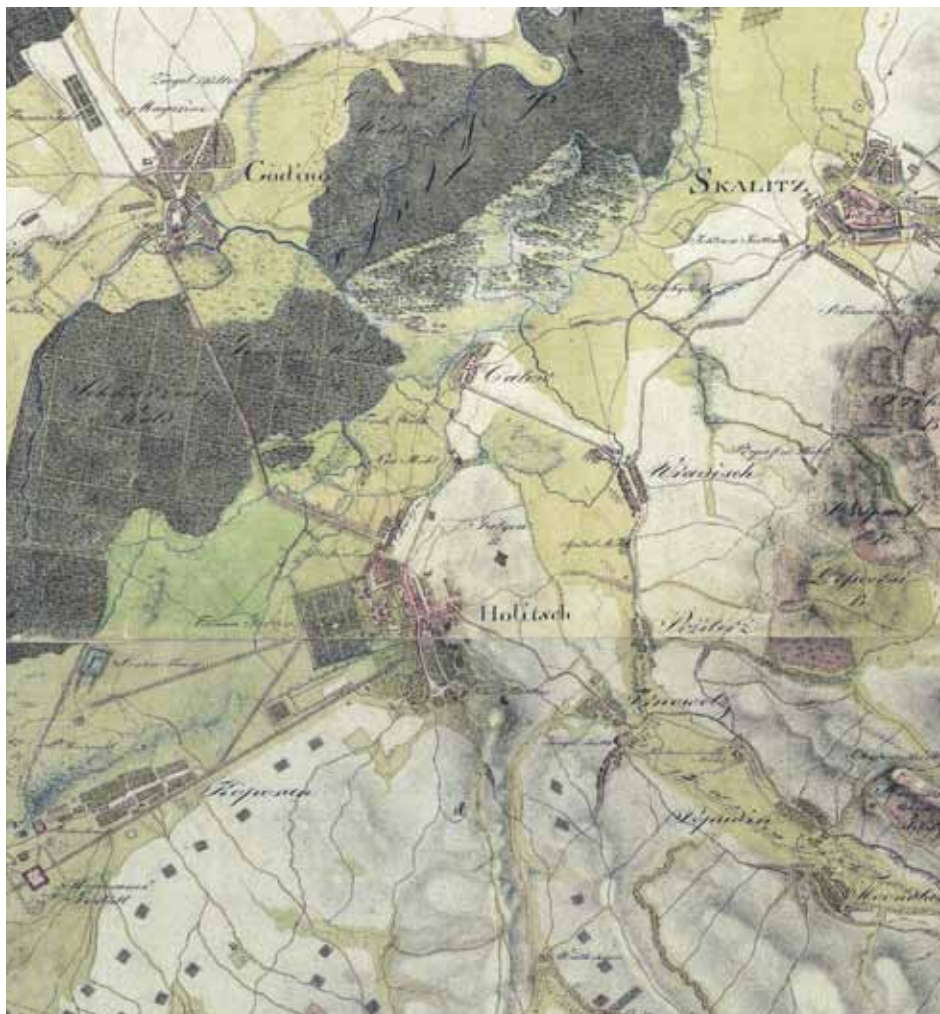
Prepojenie Holíča a Kopčian alejami

Urbanistický vývoj územia Holíča až po Kopčany v 80. rokoch 18. storočia zobrazuje mapa prvého vojenského mapovania z rokov 1782 – 1788 (obr. 2), ktorá sa v časti riešenia bažantnice odlišuje od staršieho, Royerovho zamerania. Dokumentuje však už dispozíciu prestavby pevnosti (*castella*) na zámok s opevnením a priekopou, severný a južný rybník, Panský mlyn a bažantnicu s murovanou ohradou, a okrem hlavnej aleje, vedúcej popri objekte Kačenárne s jazerom, končiacej

pri regulovanom ramene s obojstranným stromoradím a s mostíkom vedúcim na hraničné územie hlavného toku Moravy, obsahuje tiež aleju vedúcu z hlavnej ulice Holíča do žrebčína aj aleju, tvoriacu priamu cestnú skratku od bažantnice do Kopčian k budove žrebčína. Táto aleja viedla v tom čase juhovýchodným okrajom dediny, v súčasnosti tvorí cesta obojstranne zastavanú ulicu. Na pláne je už vyznačená i časť hlavnej aleje, ale ešte nepokračujúca smerom do vytvárajúceho sa nového centra mesta medzi manufaktúrou a kláštorom. Cesta s alejou (jednostranným stromoradím) však viedla i z Holíča do Kátova a v neukončenej línii aj z Kátova do Vrádišťa. Aleje boli vysádzané pagaštanom konským (*Aesculus hyppocastanum*), ktorý potom v priebehu uplynulých storočí len lokálne nahrádzali vždy rovnakým druhom s výnimkou povojnových desaťročí 20. storočia. Rôzne iné dreviny majú pravdepodobne náletový pôvod a ovocné stromy v okrajových častiach bývalého parku súvisia s rozhodnutím niektorého z niekdajších správcov (nájomcov) tohto majetku. Napriek druhovým výmenám výsadby (bielokvetý pagaštan, agát biely (*Robinia pseudoacacia*), lipa malolistá (*Tilia cordata*), prípadne orech kráľovský (*Juglans regia*)) však vidieť snahu o dodržanie pôvodného kompozičného rozvrhu výsadby aj napriek utilitárnemu využitiu plôch.

Územie za regulovaným riečnym ramenom bolo severne od Kačenárne prepojené ďalším mostíkom, ku ktorému viedla poľná cesta od Holičskej bažantnice. Mostík sprostredkoval najkratší prístup k poľovníckemu revíru panstva a ku hranici s katastrom mesta Hodonín, patriaceho od roku 1762 tiež k cisárskym majetkom.

Obr. 5. Holíč a Kopčany na mape druhého vojenského mapovania Uhorska z rokov 1819 – 1858 (výrez). Zdroj: Archív Pamiatkového úradu Slovenskej republiky v Bratislave

Dôležitú reguláciu vodného režimu na tomto území, ktorý založili už pri výstavbe hradu a v 17. storočí rozšírili a zdokonalili v súvislosti s vybudovaním bastiónového opevnenia, prispôsobili v 18. storočí riešeniu bažantnice s parkom. Výsledok, zdá sa, v porovnaní so zameraniami parku dôveryhodne zobrazuje veduta opevneného zámku z roku 1801 od Leopolda Schmalhofera (obr. 4), zobrazujúca najmä terénne úpravy a výsadbu vonkajšieho nádvorja, starej vodnej priekopy a úpravy jej východného predpoľa s hlavným vstupom od mesta, spadajúce akiste už do nasledujúceho vývojového obdobia (Ragač a kol., 2010).

Investície rakúskeho cisára Františka I. na území panstva Holíč v rokoch 1792 – 1835

Aktivita spojené s rozvojom panstva Holíč za panovania Františka I. Habsburského (vnuka Márie Terézie po synovi Leopoldovi II., zomrel v roku 1835)

načas prerušilo obdobie napoleonských vojen, spojené s panstvom Holíč ako so zásobárňou koalíčných rakúsko-ruských vojsk. Po ich definitívnom ukončení v bitke pri Waterloo v roku 1815 sa aj na habsburských majetkoch začali znovu výraznejšie rozvíjať hospodárske aktivity (vrátane výhodných prenájmov pôdy, poľovníckych revírov i budov), ktoré mali zvýšiť výnosy z poľnohospodárstva, lesov, vôd a rozvíjajúcej sa manufaktúrnej výroby. Holíčsky zámok a k nemu prislúchajúce zariadenia sa však aj počas 19. storočia využívali na rekreáciu, šport, a najmä na poľovačky, o čom svedčí nielen dobová korešpondencia, ale aj účtovné záznamy.

Za čias Františka I. vznikol i plán úpravy parku z roku 1799 od Johanna Regla. V nasledujúcich dvanástich rokoch sa stihli vykonať úpravy smerujúce k čo najracionálnejšiemu využívaniu majetku bez ohľadu na predchádzajúce urbanis-

ticko-historické hodnoty, zvyšujúce aj význam kultúrnej krajiny celého priestoru medzi Holíčom a Kopčanmi. Prejavilo sa to napr. príkazom rozšíriť výmeru obrábanej pôdy v bezprostrednom okolí zámku, ba týkalo sa to aj možnosti zahádzať vodnú priekopu (1794, nerealizované) s vyhlídkou už do piatich rokov na nej pestovať poľnohospodárske plodiny. Postihlo to však napokon len vnútornú priekopu okolo zámku, kde vysadili vinič, ktorý sa tu nachádzal ešte koncom 19. storočia (obr. 3).

Ďalšie významné zmeny priniesla vláda rakúskeho cisára Františka I. v realizácii spomenutého Reglovho plánu bažantnice z roku 1799, zobrazenej až v druhom vojenskom mapovaní Uhorska z rokov 1819 – 1858, na tomto území realizovanom s oneskorením (obr. 5). Stará bažantnica na severnej strane zámku zanikla v prospech založenia modernejšieho riešenia v novej, tzv. Holíčskej bažantnici s vodnou nádržou, do ktorej privádzali vodu drevenými i železnými rúrami. V celom hospodárstve vrátane vybavenia

zámku sa využívali v tej dobe moderné technologické zariadenia. Budovy starej bažantnice, odstránenej v roku 1761, využívali neskôr ako sklady ovocia.

V roku 1817 pripadla správe cisárskych majetkov povinnosť opraviť polovicu dreveného hraničného mosta na obchodnej ceste do Hodonína. Medzi Holíčom a Hodonínom bolo päť mostov, ale pohraničný most boli povinné opravovať obe strany (Kubasák, 1979). Novú konštrukciu cesty s viacerými murovanými premosteniami lemovala dvojradová aleja po oboch stranách, aká bola dovtedy len na Promenáde v Holíči.

V roku 1824 a 1825 bolo nutné vykonať viaceré opravy na zámockej budove a v rozpočte na rok 1826 bola plánovaná i obnova bažantnice ohradenej múrom. Spomína sa i bažantnica v Gbeloch – obe mali dláždené aleje. V roku 1828 – 1833 uvádzajú písomnosti okrem opráv kazemát v opevnení aj odporúčanie prekryť dláždenie západnej galérie zámku doskami, aby sa zamoknutím nezničili klenby pod ňou, a riešili sa i problémy zatekania kazemát, prepájajúcich bočné budovy, odstránením zeminy nad nimi. Údaj je dokladom toho, že výsadba na navázaných plochách spôsobovala objektom problémy. V roku 1833 sa vypracoval obsiahly plán i na úpravu vnútornej zámockej priekopy a ovocnej záhrady, kde sa mali vysadiť révové a stromové treláže. Vo vnútornom zámockom nádvorí vysadili 900 kusov kvetov – tzv. Sieken. Dodávateľmi stromov pre cisársku záhradu boli záhradníci z Trnavy, materiály však neuvádzajú vysádzané druhy. Ovocie z tunajších záhrad vyvážali po rieke Morave zrejme až do Rakúska – cez riečne prístavy v Kátove a Kopčanoch, cez ktoré privážali i stavebný materiál – kameň zo Skalice (Kubasák, 1979).

Územie panstva Holíč za čias Františka Jozefa I. v rokoch 1848 – 1916

Z roku 1852 pochádza pozoruhodný údaj o zavlažovacích prácach na holíčskej, cunínskej a kopčianskej lúke a k zavlaženiu lúky v časti Rybník vyhotovili aj projektovú dokumentáciu. Uvažovalo sa tiež o pestovaní hodvábnika a pestovali sa údajne i krúpy americkej odrody Phoenix (Kubasák, 1979).

Rozloha holíčskych statkov mala podľa výkazov v polovici 19. storočia 696 jutár poľnohospodárskej pôdy, z toho 477 jutár ornej pôdy a 219 jutár lúk, okrem toho lesy, záhrady a inú pôdu. Poľovnícke revíry v lesoch za riekou Moravou prenajímali, napr. revír na Hlinách a Gbelanských lúkach mal v roku 1882 v prenájme knieža Lichtenstein.

Zmeny, ktoré priniesli do tohto prostredia aktivity v 19. storočí zachytáva podrobne už katastrálna mapa Holíča z roku 1898 a jej parcelný protokol, aktualizovaná v roku 1903 a 1904 (obr. 3). Tento materiál podáva svedectvo o dôslednom plnení predstáv a nariadení

cisára Jozefa II. jeho následníkmi v držbe majetku – zveľaďovali jeho hospodársku zložku, avšak nie vždy v prospech pôvodného zámeru zakladateľov parku udržať aj jeho štýlovú jednotu so zámkom s opevnením a parkovou úpravou jeho bezprostredného okolia, akú nadobudol v poslednej tretine 18. storočia. Na obr. 3 je využitie plôch v bezprostrednej blízkosti zámku a v parku pri bažantnici podľa katastrálnej mapy Holíča z roku 1898. Centrum tvoril zámok (1) s vnútorným nádvorím a vnútornou priekopou preklenutou mostami, spájajúcimi vnútorné nádvorie s prístupovými cestami. V priestore bastiónov (2) sa nachádzali záhrady, za nimi nasledovala vonkajšia vodná priekopa (3), premostená dvomi mostami, využívaná ako lúka s vodným jarkom. Promenáda (4) pokračovala západným smerom ako centrálna os, prechádzajúca vnútorným nádvorím, prejazdom v západnom krídle zámku a cez most nad vonkajšou priekopou nadväzovala na centrálnu komunikáciu záhrady (pôvodne bažantnice). Na severovýchodnom okraji pozemku sa nachádzal tzv. Pstruhový rybník (5), murovanou ohradou oddelené Bobrie jazero s trstinou a malým domkom (6), južnejšie Veľký rybník (7), ktorý mal podľa dobových mier 3 jutrá, 586 siah, časť jeho plochy pokrývala trstina. Rozľahlú plochu okolo Veľkého rybníka tvorila oráčina (6 jutár, 926 siah), oddelená od bývalej záhrady s bažantnicou na západnej strane širším vodným jarkom. Na severnej strane zámku bol starý zámocký rybník (8) s cestičkou po obvode, východne od neho poľná cesta oddelujúca priestor okolo vonkajšej priekopy od pozemkov susediacich so západnými parcelami Holíča. Po celom obvode vonkajšej priekopy sa tiahla poľná cesta (10) s mostíkmi nad vyústením vodného jarku na severozápadnej a juhozápadnej strane. Severne od starého zámockého rybníka sa nachádzal Panský mlyn (11) a záhrada vedľa jarku pri napojení na potok Chvojnička, ktorý naplňal vodou celý vytvorený vodný systém v okolí zámku. Vodný jark pokračoval popri severnej cestičke a rybníku na východ k Novému mlynu severne nad cestou do Hodonína. Tento vodný jark v 20. storočí prekryli, vydláždili na ňom chodník a po oboch stranách vysadili stromoradie, ktoré sa zachovalo dodnes medzi ulicou Lúčky a Staničnou ulicou. Tento úsek však už nepatril do parkového komplexu zámku. Na severnej strane starého rybníka a záhrady sa nachádzala pastvina (12, 13), ohradená vodnými jarkami a z vonkajšej strany chodníkom po obvode rybníka až k budove Liehovaru s hospodárskym zázemím. Západne od zámku boli situované záhrady (14): severná polovica s rozlohou 11 jochov 137 siah so zachovaným využitím, naproti tomu jej južná polovica s rozlohou 11 jochov 151 siah slúžila v tom čase ako oráčina. Centrálna os zámku pokračovala na západ v podobe aleje (15), prechádzajúcej stredom zámockej záhrady s napojením na aleju do žrebčína v Kopča-

noch. Východný koniec záhrady pozdĺž priečnej cesty je označený ako les – na juhu s vojenským cvičiskom. Priestor medzi vonkajším obvodom vodnej priekopy na západnej strane zámku a cestičkou, vymedzujúcou už pravidelnú plochu zámockej záhrady – pôvodne Holíčskej bažantnice (v roku 1898 les a vojenské cvičisko) – vyplňala tiež oráčina s lúkou, cestou a mostom v línii hlavnej aleje (16). Most bol súčasťou sústavy vodných kanálov umožňujúcich udržiavať na území optimálnu hladinu zamokrenia pôdy. Užšie pásy zeme s lesným porastom (17, 18) boli azda pozostatkom z čias založenia záhrady, kde stála pôvodne bažantnica s vodným jarkom, pretekajúcim zo severu na juh. Pred nimi (19, 20) tvorili dve budovy v tvare písmena L na oboch stranách s rovnakým dispozičným a funkčným zložením dom, hospodársky objekt a dvor oddelený murovanou ohradou. Oddelené boli rozšíreným cestným nástupom, pri ktorom sa končil vnútorný úsek aleje a aleja pokračovala až za bránou, za vodným jarkom (21) a užším pásom zeme s chodníkom, z ktorého sa rozbiehali aleje priamo ku Kačernárni a mostíku cez vodný tok a do žrebčína. Okraje zámockej záhrady lemovala sústava kanálov (22), prechádzajúca smerom ku Kopčanom, aleja do žrebčína (23) s napojením na aleju vedúcu priamo z Holíča a aleja vedúca ku Kačernárni (24). Aleje už v tomto čase pretínala železničná trať (25).

Areál zámku s jeho bezprostredným krajinným zázemím ostal prepojený s mestom prístupovou alejovou cestou – tzv. Promenádou, prechádzajúcou kolmo cez jeho severno-južnú os do východnej časti ako nové námestie, posunuté severným smerom od stredovekého centra s farským kostolom. Patrili k nemu na východnej strane ešte parcely medzi vtedajšou Panskou ulicou (dnešná Bratislavská) a bezmennou ulicou (dnešná Školská) na severnej strane. Po oboch stranách tejto centrálnej osi sa nachádzajú zvyšky budov patriacich pôvodne ku komplexu manufaktúry, prístupné aj uličkou za ohradou zámockej záhrady, kde sa pri centrálnej aleji zachovala malá hodinová veža. Popri ohrade viedol severným smerom širší chodník, paralelný s chodníkom okolo vodnej priekopy, a medzi nimi sa nachádzali ovocné záhrady. Záznamy o výdavkoch na úpravu ciest a sadovnícke práce spojené s výsadbou alejí boli pravdepodobne riadené a platené priamo zo špeciálne zriadeného oddelenia – Riaditeľstva dvorných záhrad (*Hofgärtendirektion*) vo Viedni.

Z katastrálneho plánu vypracovaného k roku 1898 vyplýva, že celý areál zámku s jeho záhradami vrátane vodných priekop – vlastne každý využiteľný kúsok zeme – slúžil tak, ako si to želal ešte cisár Jozef II., teda predovšetkým praktickým účelom. Veľká časť parkových plôch bola najmä v poslednej tretine 19. storočia zmenená na oráčinu, pastviny, lúky a ovocné záhrady a toto využitie sa tradovalo i počas

celého 20. storočia s tým, že sa z pôvodného riešenia, dotvárajúceho dominantný zámok s opevnením, zachovala len grafická dokumentácia a vďaka nízkej zeleni popri vodných kanáloch aj ohraničenie časti parkových plôch (obr. 3).

V roku 1908 prenajalo Ústredné riaditeľstvo cisárskych majetkov vo Viedni vedľajšie budovy zámku, ktoré predtým slúžili Cisársko-kráľovskej vojenskej jazdeckej škole vo Viedni, na neurčitý čas vojenskej správe. Vojenská škola na území panstva pravidelne organizovala služobné jazdy a poľovačky, pričom využívala aj priestory zámku – príslušníci cisárskej rodiny a dvorní úradníci obývali pri svojich poľovníckych návštevách prvé poschodie zámku, ostatné priestory s príslušenstvom mala prenajatá vojenská správa. Tá mohla prípadné adaptačné práce na zámku vykonávať len so súhlasom Ústredného riaditeľstva cisárskych majetkov vo Viedni a na svoje vlastné náklady, vrátane akýchkoľvek škôd, ktoré mohli pri poľovačkách vzniknúť. Jazdecké kurzy tu absolvovali všetci dôstojníci cisárskej armády – v jednom kurze až 200 frekventantov. Tento spôsob využitia sa tiež odzrkadlil na stave zámku a jeho okolia.

Postupná degradácia zámku a jeho bezprostredného okolia v 20. storočí

Po vzniku prvej Česko-slovenskej republiky a skonfiškovaní cisárskeho majetku štátom sa v podstate zachovával už zaužívaný systém využitia územia, prislúchajúceho k zámku na západnej strane, ohraničeného murovanou ohradou. Na časti tohto rozľahlého priestoru dožívala stromová výsadba z funkčného obdobia bažantnice, pravdepodobne v podobe neudržiavaného lesoparku, ktorý napokon vyrúbali a postupne nahradili oráčinou (spravoval Štátny semenársky majetok v Holíči). Jeho rozdelenie na jednotlivé diely (parcely) určoval systém zavláčovacích (regulačných) kanálov. Z parcel pravdepodobne už v poslednej tretine 19. storočia, keď sa prestal udržiavať systém geometricky rozdelených, upravovaných plôch z Regľovho zamerania, vyčlenili menšie časti podľa vtedajšieho využitia. Základný systém kanálov však udržal čitateľnosť pôvodného rozdelenia plôch bažantnice dodnes.

Areál zámku s postupnou stratou dominantného postavenia v sídle, ktorá vyvrcholila v 60. – 70. rokoch 20. storočia, začali znehodnocovať prevádzky (závod Drevona a Kovotvar, prevádzkové budovy štátnych majetkov s bytovkami zamestnancov, trafostanica so vzdušným prívodom) v rozpore s požiadavkou udržania pamiatkových hodnôt, ktoré tomuto areálu v rovnakom čase prisúdil zápis do *Ústredného zoznamu pamiatkového fondu* v roku 1963.

Priestory po oboch stranách vonkajšej vodnej priekopy mali aj v čase najväčšieho rozkvetu tohto sídla

iný, skôr úžitkový charakter, avšak aj ten, najmä na južnej a východnej strane, bol v súlade s jeho významom ako hlavného, nástupného územia, vytvárajúceho u návštevníka efekt prvého dojmu. Situáciu dokresľuje veduta z roku 1801, porovnateľná so staršími plánmi z 2. polovice 18. storočia a vojenskými mapami. Severný hospodársky priestor s menším rybníkom, starou bažantnicou, skladmi ovocia a mlynom predstavoval však pôvodne tiež prijateľnejšie využitie než výrobné haly (dnes ruiny s dominujúcim továrenským komínom).

V poslednej tretine 20. storočia nepriaznivo zasiahla najmä do východného záveru pozemku po oboch stranách hlavnej prístupovej aleje časť zariadení školy (telocvičňa, štadión), výšková skladba obytných domov, ale predovšetkým rôzne účelové stavby (sústredené radové garáže) na plochách medzi bytovkami a na ich úpäť v neprípustnej blízkosti veľkého rybníka i starej cesty, vedúcej už za čias Márie Terézie okolo neho. Vyvrcholením negatívnych zásahov do prostredia celého sídla, nielen chráneného zámockého areálu, bolo situovanie teplárne, a najmä rozvetveného teplovodu, vedeného nad povrchom terénu v celej východnej dĺžke chráneného územia, priečne cez hlavný vstup do dominanty chráneného areálu. Tento zásah do životného prostredia vyznieva v neprospech celého mestského sídla. V severnej, východnej a južnej časti chráneného územia vidieť i najväčšiu devastáciu alebo zanedbanie tejto národnej kultúrnej pamiatky, nevynímajúc jej samotné jadro – zámok – s výnimočne zachovaným ranobarokovým opevnením (obr. 6).

Zámer postupnej revitalizácie územia do podoby z čias jeho vrcholného vývojového obdobia v 18. a prvej polovici 19. storočia

Prírodno-krajinársky park ako súčasť národnej kultúrnej pamiatky, zapísanej pod názvom Holičský kaštieľ

Obr. 6. Národná kultúrna pamiatka Holičský kaštieľ s areálom v 90. rokoch 20. storočia – západný pohľad na areál kaštieľa s bytovkami a teplovodom na mieste parku vo východnom predpolí opevnenia. Zdroj: Archív oddelenia OVaŽP Mestského úradu v Holiči

s areálom, bol pre svoje výnimočné hodnoty vyhlásený na základe rozhodnutia Školskej a kultúrnej komisie Okresného národného výboru v Senici zo 14. septembra 1963.

V rokoch 1969 – 1977 sa začali prípravné práce na realizáciu zámeru *Obnova zámku na muzeálne účely, komplexná obnova barokovej záhrady a prírodno-krajinárskeho parku* v rozsahu vyhlásenia za národnú kultúrnu pamiatku. Krajské stredisko štátnej pamiatkovej starostlivosti a ochrany prírody v Bratislave sa v uvedených rokoch spolu s Miestnym národným výborom Holič snažili vytvoriť podmienky na obnovu tejto pamiatky, čo sa však pre zložité majetkovoprávne vzťahy i v dôsledku odstúpenia Ministerstva kultúry Slovenskej socialistickej republiky od záujmu (a tým aj podpory) zriadiť v zámku školiace pracovisko podarilo len čiastočne. Nevhodné využitie záhrad vo východnej, dotykovej časti s pozemkami mesta na výškovú bytovú výstavbu a jej občianske vybavenie, ktoré zväčšilo už skôr prijaté nevhodné využitie parku, tiež skomplikovalo podmienky uvažovanej obnovy.

Súvislosť s ďalším novým rozhodnutím ministerstva kultúry o využití komplexu na muzeálne účely podnietila v roku 1985 vypracovanie projektovej úlohy obnovy kaštieľa, v ktorej boli vymedzené aj plochy parku určené na postupnú kultiváciu (spracované podľa projektu vtedajšieho Projektového ústavu kultúry v Bratislave), a v roku 1986 vyvolala aktualizáciu *Zásad obnovy pamiatky pre park národnej kultúrnej pamiatky areálu kaštieľa v Holíči*, ktoré spoločne vypracovalo Ústredie štátnej pamiatkovej starostlivosti v Bratislave (po delimitácii investorských činností prevzalo realizáciu obnôv spolu so Štátnym ústavom pamiatkovej starostlivosti v Bratislave).

Snaha konečne naplniť takmer štyridsaťročnú víziu obnovy kedysi jedinečného a v tomto rozsahu na našom území ojedinelého barokového komplexu sa dostala do svojej realizačnej fázy až začiatkom tretieho tisícročia. Názor na jeho obnovu, ako vidieť zo zachovaných starších, ale aj súčasných odborných materiálov, sa v zásadných postojoch nezmenil. Z toho vyplývajúca ochrana sa týka ranobarokového opevňovacieho systému v spojitosti architektúry s krajinou do jedného umeleckého celku – zachovaného čiastočne *in situ* vo výnimočne ucelenej podobe spolu so zámokovou budovou, čím sa radí medzi najvýznamnejšie komplexy svojho druhu na Slovensku. Má však i výrazné hodnoty kultúrnej krajiny, pretvárané mnohými generáciami viacerých kultúr v priebehu niekoľkých tisícročí. Uvedené danosti určujú aj poradie záchranných prác, ktoré sa začali už v 80. rokoch 20. storočia nevyhnutnou výskumnou činnosťou a jej výsledky určujú spôsob obnovy aj postup prác.

Predovšetkým treba pamätať na obnovu samotného zámku, jeho nádvoria a s ním zviazaného opevnenia s priestormi po jeho obvode. To sa postupne realizuje v závislosti od finančných možností obce ako dlhodobý, náročný projekt. Až následne bude možné pristúpiť k obnove stromových alejí, povrchov ciest či chodníkov, niekdajšej zámockej bažantnice, severného a južného rybníka a celej sústavy zavlažovacích regulačných kanálov (podľa katastrálnej mapy z roku 1898). Obnova základných alejí – k hospodárskemu objektu Kačenárne a do Kopčian – po žrebčín sa viaže na obnovu týchto zariadení, z ktorých náročný program obnovy žrebčína už dlhší čas úspešne napreduje. Týka sa však už samostatne fungujúceho územia, na ktoré v roku 2014 vypracoval Krajský pamiatkový úrad v Trnave *Zásady ochrany pamiatkového územia* a na toto územie bol pre jeho mimoriadny význam spracovaný i návrh na zápis do Zoznamu svetového dedičstva UNESCO.

* * *

Revitalizácia širšieho územia, zahŕňajúceho časť katastra Holíča a obce Kopčany, ktorá bola v minulos-

ti funkčne bezprostredne spáta s areálom Holíčskeho zámku práve prostredníctvom cisársko-kráľovského žrebčína, tzv. Kačenárne a poľovníckeho revíru okolo rieky Moravy, je tak výzvou pre budúcnosť, pravdepodobne s dosť vzdialeným horizontom, ako úloha pre ďalšie generácie. Možno len dúfať, že sa ten veľkorýsý plán raz stane skutočnosťou, veď aj vznik podoby územia, ktorú mu chceme prinavrátiť, trval podstatne viac, než jedno storočie.

Literatúra

- Botek, A.: Kostol sv. Margity v Kopčanoch – vývojové etapy a otázky metodiky obnovy. In: Kalinová, M., Glaser-Opitzová, R. (eds.): *Monumentorum tutela. Ochrana pamiatok 22*. Bratislava: Pamiatkový úrad SR, 2010, s. 29 – 51.
- Horáková, V.: Kopčany – žrebčín. Pamiatkový výskum architektonicko-historický. Bratislava: Projektový ústav kultúry, Archív Krajského pamiatkového ústavu v Bratislave, 1979, nestráňované.
- Husovská, L., Váchová, B., Erdély, R.: Holíč – manufaktúra na majoliku, Bernolákova č. 4/386 – pamiatkový objekt č. 2 – dom remeselníkov. Umelecko-historický, architektonicko-historický výskum a návrh obnovy fasád. Bratislava: Archív Pamiatkového úradu SR, 2010, nestráňované.
- Kubasák, L.: Holíč – kaštieľ. Historicko-archívny výskum. Bratislava: Archív Pamiatkového úradu SR, 1979, 120 s.
- Ragač, R., Fialová, M., Hričkovská, J., Orosová, M., Kosová, K.: Zlatý vek cisárskej rezidencie v Holíči v období Františka Štefana I. Lotrinského. Skalica: Regionálna rozvojová agentúra, Skalica, 2010, 133 s.
- Urbanová, N.: Holíč kaštieľ – park, aleje. Urbanisticko-historický výskum. Holíč: Archív oddelenia výstavby a životného prostredia MÚ Holíč, 2008, nestráňované.

PhDr. Norma Urbanová, norma.urbanova@gmail.com
bývalá pracovníčka Projektového ústavu kultúry
v Bratislave a Pamiatkového úradu Slovenskej republiky v Bratislave

Památky a hodnoty v asociativní krajině sv. Prokopa ve středních Čechách

Šantrůčková, M., Bendíková, L., Medková, L.: Monuments and Values of Associative Landscapes (Case Study of the St. Procopius Landscape, Central Bohemia). *Životné prostredie*, 2019, 53, 1, p. 51 – 58.

This paper identifies the values and monuments in associative cultural landscapes. We initially define their cultural and historical values, especially the religious landscapes connected with Christian legends, and finally we stress that cultural landscapes are very important for “branding” the landscape and creating local identity. Herein, we present the St. Procopius model area landscape and its cultural and historical values and monuments. This model area contains the famous St. Procopius monastery and is situated in Central Bohemia between Sázava town-ship and Chotouň village. The latter is the legendary birthplace of St. Procopius. In conclusion, the identified values in this model area are both, tangible; containing the monastery, churches, chapels, statues and natural springs, and the intangible values include the toponym.

Key words: historical cultural landscape, associative landscape, monuments, values, St. Procopius Landscape

Pojem asociativní kulturní krajina vychází z typologie kulturních krajin, kterou si stanovilo pro svá chráněná území UNESCO. Tato typologie rozlišuje tři, respektive čtyři základní krajinné typy (Rössler, 2006): 1. komponovanou kulturní krajinu navrženou a vytvořenou záměrně člověkem, která zahrnuje například zahrady a parkové upravené krajiny; 2. organicky vyvinutou krajinu, která je výsledkem působení sociálních, ekonomických, administrativních a náboženských potřeb a do současné formy se vyvinula ve vazbě na přírodní prostředí nebo je reakcí na toto prostředí (dělí se ještě na dvě podkategorie: a) reliktní/fosilní krajina, kde evoluční proces již v určitém období minulosti skončil, b) kontinuální, stále se vyvíjející krajina, která si v dnešní společnosti udržuje aktivní sociální roli, těsně spojenou s tradičním způsobem života); 3. asociativní kulturní krajinu, kde je podstatou kulturního dědictví existence silných náboženských, uměleckých nebo kulturních asociací.

Asociativní kulturní krajina

Jedná se o krajiny, které jsou spojovány s významnými událostmi, živými tradicemi, zásadními myšlenkovými směry, vírou či uměleckými a literárními díly. U asociativních krajin je klíčovou hodnotou kontinuální asociace mezi lidmi a místem, hmotné prvky krajiny mohou být nevýznamné či zcela chybět. Přitom je zřejmé, že málokterá konkrétní krajina spadá pouze do jediné z výše uvedených kategorií. K roku 2019 je na Seznam světového dědictví UNESCO zařazeno 35 asociativních kulturních krajin (Kuča, ed., 2015).

Asociativní krajiny je možné definovat na několika významových úrovních: lokální (osobní rozměr, vý-

znam pro jedince či úzkou skupinu), regionální a národní (kolektivní identita, místa paměti národa utvářející to, čemu říkáme „domovina“ či „vlast“). Místa, která jsou symbolem českých národních dějin, jsou nejčastěji spojována se zásadními událostmi (válečné konflikty, politické akty, období výrazného rozkvětu či úpadku) či s českými hrdiny a osobnostmi (vládci a politici, umělci, vědci či světci) (Šubrt a kol., 2013; Labischová, 2013). Poměrně často studované jsou krajiny memoriální, zejména válečné (Maio et al., 2013) nebo krajiny spojené s náboženstvím (Kučera a kol., 2012), na které bude zaměřen i tento příspěvek.

Krajina, a zejména asociativní kulturní krajina, je jedním z významných zdrojů identity svých obyvatel a může být současně „značkou“ pro cestovní ruch a další ekonomické i mimoekonomické aktivity. Důležitou součástí krajiny, která se na utváření identity podílí, jsou právě památky či jejich soubory. Památky mohou být hmotné i nehmotné. Nehmotnými památkami jsou myšlena zejména toponyma, neboť pojmenování krajiny vypovídá nejen o krajině samotné, ale také o jejím „přivlastňování si“ člověkem. Identifikace hmotných a nehmotných památek v krajině, které můžeme chápat též jako krajinné hodnoty, je základním předpokladem pro další studium krajiny a procesů v ní, stejně jako pro krajinné plánování. Udržitelný rozvoj venkovských, ale i městských oblastí, a šetrný cestovní ruch mohou být založeny na památkách v konkrétní krajině a jejich prezentaci (Enache, Craciun, 2013; Šifta, Chromý, 2017).

Identifikaci hodnot v kulturní krajině se věnovala řada autorů, zejména krajinám komponovaným (např. Šantrůčková, Weber, 2016) a organicky vyvinutým (např. Špulerová a kol., 2017; Capelo et al., 2011). Aso-

ciativní krajiny zůstávaly spíše stranou zájmu, případně bylo jejich studium zaměřeno na hmotné dědictví (Kuča, ed., 2015). Samostatně byla studována také toponyma (Penko Seidl et al., 2015). Příspěvek se snaží o integraci přístupů k hodnocení a identifikaci památek a o komplexní zhodnocení krajiny mezi Sázavou a Chotouní, která vykazuje zvýšené kvality asociativní krajiny.

Znaky asociativní křesťanské krajiny

Jedná se o krajinu spojenou s prožíváním náboženské víry, a to formou poutí a obřadů a/nebo jako dějiště křesťanských legend i historických událostí. V krajině se odráží projevy kolektivně prožívané náboženské víry i individuální zbožnosti. Důležitá je jak celková skladba poutního místa, tak jeho pohledové uplatnění v krajině. Je charakterizována následujícími obecnými znaky:

- křesťanskými stavbami nebo soubory staveb, včetně torzálních a zaniklých – významné, zejména poutní areály, kostely a kaple, kláštery;
- kostely nebo kaplemi zasvěcenými Panně Marii (včetně loretánských kaplí připomínajících Svatou chýši coby obydlí Panny Marie), Andělu strážci, patronům a dalším světcům;
- jeskyní, horou, skálou, stromem, pramenem, studánkou nebo dalším přírodním jevem, k němuž se váže příběh nebo pověst spojený se vznikem poutního místa (např. o záchraně, zázračném uzdravení);
- poutevnami a jeskyněmi;
- terénní dispozicí a úpravami přispívajícími k vyjádření posvátnosti a symboliky poutního místa;
- křesťanskými uměleckými objekty v krajině – křížovými a pašijovými cestami, kapličkami, kříži, božími muky, svatými obrázky, sochami svatých;
- svatými schody připomínajícími Ježíše Krista na schodech v paláci Pontia Piláta v Jeruzalémě;
- plochami a objekty (klášter, fara, škola, sociální zařízení aj., včetně zahradního příslušenství), patřícími k poutnímu místu, rozvíjejícími jeho poslání a sloužícími jako obytné i provozní zázemí osazenstva;
- významnými sekulárními objekty/stavbami a místy spojenými s životem a smrtí světců, významných církevních osobností či sloužícími jako doplňkové stavby k stavbám náboženským;
- poutními a jinými významnými cestami a trasami – poutní cesty fixované v krajině či v paměti;
- vyhlídkovými místy – místa výhledů na sakrální stavby;
- charakteristickým urbanismem a krajinnou kompozicí sakrálních a souvisejících staveb;
- specifickými postupy v hospodaření, navázanými na klášter;
- pojmenováními po biblických postavách a místech, po svatých či událostech s nimi souvisejícími;
- prostorovými vztahy křesťanských objektů/staveb

a přírodních prvků odkazujícími na uspořádání krajin spojených s působením Ježíše Krista, Panny Marie, apoštolů, mučedníků a světců (např. Jeruzalém).

Způsob vymezení asociativní křesťanské krajiny sv. Prokopa

Cílem příspěvku je identifikace kulturně-historických hodnot krajiny, která je a) spojena s legendou o životě sv. Prokopa (970/997 – 1053), b) je výsledkem úcty a zbožnosti ke sv. Prokopovi, c) souvisí s činností Sázavského kláštera jakožto zásadního místa kultu sv. Prokopa, d) souvisí s průběhem Čertovy brázdy jakožto ústřední krajinné linie, jež spojuje zásadní lokality svatoprokopské úcty. Historickou kulturní krajinu sv. Prokopa tak definují hmotné i nehmotné znaky (tab. 1).

Nejprve byla provedena podrobná rešerše odborné literatury a vybraných, zejména mapových pramenů. Excerptovány byly rovněž veřejně dostupné databáze, zejména seznam nemovitých kulturních památek a národních kulturních památek. Informace získané z rešerše a pramenů byly excerptovány do pracovní databáze znaků historické kulturní krajiny sv. Prokopa. Rešerše byla zaměřena zejména na určení průběhu Čertovy brázdy a identifikaci jevů v krajině spojených s legendou o životě sv. Prokopa a s činností Sázavského kláštera.

Dalším krokem byla tvorba pracovní mapy jakožto podkladu pro terénní průzkum, která obsahovala znaky historické kulturní krajiny identifikované rešerší. Zároveň byly stanoveny pracovní hranice zájmového území tak, aby zahrnuly identifikované znaky historické kulturní krajiny a aby území bylo logicky uzavřeno (průběh hranic korespondoval s hranicemi katastrů, komunikacemi nebo vodními toky).

Následoval terénní průzkum, při němž byla pořízena identifikace a podrobná dokumentace památkově hodnotných částí – struktur a znaků – historické kulturní krajiny modelového území. Rovněž byl ověřován, zpřesňován a doplňován obsah pracovní mapy, aby došlo k podchycení potenciálního předmětu ochrany v modelovém území. Data byla zpracována v prostředí programu ArcGIS Pro 2.2.

Konkrétní vymezení krajiny sv. Prokopa bylo provedeno nad mapou 1 : 10 000 poté, co byly na základě dostupné literatury a terénního průzkumu vyhledány v krajině kulturně historické jevy hmotné i nehmotné, které se váží k legendě o sv. Prokopovi a vzniku Čertovy brázdy a k činnosti Sázavského kláštera. Ve vymezeném území jsou zahrnuty všechny nalezené jevy a jejich prostorové souvislosti. Při vymezování hranic byly i s ohledem na možnou budoucí památkovou ochranu využívány stávající hranice katastrů a obcí, silniční síť a koryta vodních toků.

Tab. 1. Znak krajiny sv. Prokopa

Znak krajiny	Definice znaků a jejich charakteristika v modelovém území
Kláster	– komplex budov, který sloužil/slouží k ubytování mnichů či jeptišek, konání náboženských liturgií, včetně hospodářského zázemí; – v modelovém území se jedná o sv. Prokopem založený Sázavský klášter
Kostel	– budova sloužící ke konání náboženských obřadů, v daném kontextu katolických mší; – v modelovém území jsou zaznamenány kostely, které mají vazbu ke svatoprokopské účtě
Kaple	– menší stavba, ve které nebo u které mohou být konány bohoslužby; – v modelovém území jsou zaznamenány kaple, které mají vazbu ke svatoprokopské účtě
Zvonice	– samostatně stojící objekt, na němž jsou umístěny zvony
Zámek	– budova či komplex budov, které sloužily k reprezentaci a ubytování významných osob; – v modelovém území se jedná o zámek majetkově propojený se Sázavským klášteřem
Hospodářský dvůr	– komplex budov, které sloužily hospodářským účelům, hospodářské dvory byly vlastněny vrchností; – v modelovém území se jedná o dvory spojené s legendou o životě sv. Prokopa nebo majetkově propojené se Sázavským klášteřem
Hostinec	– budova či komplex budov sloužící k poskytování občerstvení a/nebo ubytování; – v modelovém území se jedná o bývalý hostinec spojený s legendou o životě sv. Prokopa
Jeskyňe	– přírodní či uměle vyhloubený podzemní prostor; – v modelovém území se jedná o jeskyni spojenou se životem sv. Prokopa
Studánka	– vývěr podzemní vody, který je jímán v upraveném objektu; – v modelovém území jsou zaznamenány studánky, které se vážou k legendě o sv. Prokopovi a ke svatoprokopské účtě
Lázně	– komplex budov, které slouží/sloužily k léčebným kúrám; – v modelovém území jsou zaznamenány lázně u prokopských studánek
Alej/stromořadí	– stromy vysázené v pravidelném sponu, zejména podél komunikace; – v modelovém území aleje lemují jak cestu k bývalým lázním, tak Prokopovo nábřeží
Kříž/boží muka	– drobný objekt v krajině nebo sídle, který je vyjádřením křesťanské zbožnosti; – v modelovém území jsou zaznamenány kříže a boží muka, která mají vazbu ke svatoprokopské účtě
Socha	– umělecky ztvárněná plastika; – v modelovém území jsou zaznamenány samostatně stojící sochy sv. Prokopa
Křížová cesta	– soubor drobných objektů v krajině nebo sídle, které připomínají pašijovou cestu Ježíše Krista; – v modelovém území se jedná o křížovou cestu vázanou na průběh Čertovy brázdy
Pomník	– drobný objekt v krajině nebo sídle, který je připomenutím významné události či osoby; – v modelovém území se jedná o pomník spojený s orbou Čertovy brázdy
Kámen	– výrazný, samostatně stojící přírodní útvar; – v modelovém území se jedná o kameny spojené s legendou o životě sv. Prokopa
Terénní útvar	– antropogenně pozměněný reliéf; – v modelovém území se jedná o liniový konkávní útvar Čertovy brázdy
Mohyla/hradiště	– archeologicky dochované pozůstatky osídlení nebo pohřbívání z doby pravěku až raného novověku; – v modelovém území se jedná o lokality spojené buď s průběhem Čertovy brázdy a/nebo s legendou o životě sv. Prokopa
Místní název	– místní pojmenování lokality; – v modelovém území se jedná o lokality spojené s legendou o životě sv. Prokopa

Kulturně-historické hodnoty a památky krajiny sv. Prokopa

Krajina sv. Prokopa byla vymezena jako území protáhlé severo-jihním směrem, cca 50 km východně od Prahy mezi Sázavou a Českým Brodem. Byly v ní identifikovány existující, torzální i již zaniklé fenomény v krajině, které vznikly v souvislosti s projevy zbožnosti ke sv. Prokopovi. Vzhledem ke kategorii asociativní krajiny bylo důležité i zmapování nehmotných jevů, zejména místních a pomístních názvů (obrázek na str. 3 obálky).

V rámci modelového území byly identifikovány dvě jádrové oblasti, které se vážou na život a legendu sv. Prokopa. První z jádrových oblastí, která leží na jihu vymeze-

ného modelového území, je Sázavský klášter a jeho okolí s nejvyšší koncentrací asociativních znaků. Na severu modelového území se pak nachází druhá jádrová oblast v Chotouni, která je dle legend Prokopovým rodištěm. Obě jádrové oblasti jsou propojeny Čertovou brázdou. Čertova brázda je výrazný liniový terénní útvar, dnes však již v některých místech zanikající, který dle legendy vděčí za svůj vznik sv. Prokopovi. Do vymezeného modelového území byly dále zahrnuty i vzdálenější, ale stále s jádrovými oblastmi a svatoprokopskou legendou svým vznikem související lokality, které nezanedbatelně přispívají k vymezení asociativní krajiny poutních míst a křesťanských legend (tab. 1, obrázek na str. 3 obálky) (Šantrůčková a kol., 2019).

Obr. 1. Pohled na Sázavský klášter a bývalý hospodářský dvůr od řeky Sázavy (srpen 2017). Foto: Markéta Šantrůčková

Sázavský klášter v Sázavě

Centrem svatoprokopské úcty je Sázavský klášter v Sázavě (obr. 1), který byl založen za podpory knížete Oldřicha v první třetině 11. stol. (Sommer, 2006) na křižovatce cest s řekou Sázavou na jihovýchodním okraji původní přemyslovské domény. Oldřichův nástupce, kníže Břetislav, obdaroval klášter pozemky (řeka Sázava od Milobuze až po jeskyni Zákolnici s okolními lesy a loukami na obou březích řeky) a opatem jmenoval Prokopa. Dřevěný klášter byl postaven dle dispozičních pravidel benediktinské řehole s prvky řehole basilánské jako tři bloky budov s rajským dvorem a studnou. Součástí kláštera byl trojlodní dřevěný kostelík zasvěcený Panně Marii a sv. Janu Křtiteli (vysvěcen roku 1035), kde byl Prokop po své smrti v roce 1053 pohřben. Ke klášteru přináležely hospodářské budovy a řemeslné dílny. Na severní straně klášterní zahrady byla zbudována laická osada s kostelem sv. Kříže (z roku 1070) půdorysu lístkového kříže, jehož součástí byl i hřbitov (Royt a kol., 2013). Kolem roku 1094 byl vysvěcen nový románský chrám, který nahradil původní dřevěný kostelík. Ostatky sv. Prokopa byly vyzdvíženy z hrobu a přeneseny do nového kostela do hrobu před hlavním oltářem, aby byly přístupné uctívání. Roku 1315 započala gotická přestavba kláštera, na které se podílela huť Matyáše z Arrasu. Záměrem bylo vybudovat trojlodní katedrálu, realizovaná však byla pouze jedna loď a dvoupatrová věž. Za husitských válek byl klášter vyrabován a mniši vyhnáni. Po návratu bratří však klášter dále chátral, až došlo v 16. století ke zřízení chóru a poškození svatopro-

kopské krypty. Další přestavby se klášter dočkal v době barokní, kdy byla východní část kostela gotického chrámu oddělena od nedostavěného zbytku zdi a proměněna na kostel sv. Prokopa. Klášter byl roku 1785 zrušen a přebudován na klasicistní zámek (Royt a kol., 2013). Ke klášteru přináleželo i hospodářské zázemí v podobě dvora s pivovarem ze 17. století s pozdějšími přestavbami, které jsou dnes v torzálním stavu.

V místě Sázavského kláštera byla v 50. letech 20. století při výkopu na severním boku klášterního kostela objevena zasypaná rokle, prudce se zahlubující do skalního podloží lemovaná cihlovými zdmi, která ústí do uměle vytesané jeskyně ve tvaru kříže 6 × 6 m, patrně z dob gotické přestavby. Odkaz jeskyně se uchoval v pomístním pojmenování lokality „příbytek sv. Prokopa“. Můžeme se domnívat, že tato jeskyně vznikla rozšířením původní jeskyně Zákolnice (též jeskyně sv. Prokopa), kde poustevničil sv. Prokop (Sommer, 2006). Jiní historikové však situují jeskyni Zákolnici, zmiňovanou ve svatoprokopských legendách, zcela mimo klášter, např. do údolní propasti nedaleko Vlkančického potoka v místě sídliště v Pyskočelích (Bubeník, Bernat, 2015).

Kaple a studánka Vosovka

V blízkosti železniční zastávky Sázava se nachází kaple se studánkou Vosovka a kamennou křtitelnicí. Název Vosovka je odvozen od osiky, která od nepaměti stávala nad pramenem a dle pověsti vyrostla z osikové hole, kterou Prokop požehnal studánce a poté ji zarazil do země (Dvořák, Holečková, 2008). Strom bývá velmi

Obr. 2. Mohyla Homole u Chotouně (září 2017). Foto: Markéta Šantrůčková

často spojován s posvátnými místy (Royt, 2001). Nedaleká kaple sv. Prokopa nese nápis upomínající na setkání knížete Oldřicha s Prokopem. Dle legendy se u studánky Vosovky setkal Prokop s knížetem Oldřichem, který sem zabloudil při lovu. Prokop dal v misce Oldřichovi napít ze studánky vody, která se zázrakem změnila ve víno. Oldřich po tomto setkání podpořil výstavbu Sázavského kláštera. Roku 1713 vznikly z iniciativy mnichů Sázavského kláštera v blízkosti pramene lázně, kde se nabízela koupel v kádích se studenou a horkou vodou. V druhé polovině 18. století byly lázně rozšířeny, počátkem 20. století však byly z důvodu stavby železnice zrušeny, lázeňský dům roku 1901 zbourán a pramen uzavřen do studny s pumpou (Dvořák, Holečková, 2008). V okolí Vosovky jsou dvě aleje, jedna alej lemuje cestu k Vosovce od ulice Na Důlích, druhá, lipová alej vede podél nábřeží Sázavy od Vosovky k mostu přes řeku. Nejupravenější část s lavičkami byla nedávno pojmenována jako Prokopovo nábřeží. Prokopovo nábřeží pokračuje dále za mostem přes Sázavu, ale stále na levém břehu Oldřichovým nábřežím. Přímo proti mostu, na styku Prokopova a Oldřichova nábřeží je sbor Opata Prokopa, funkcionalisticko-konstruktivistická stavba postavená v letech 1938 až 1941 podle plánů architekta Emanuela Pechara pro Církev československou husitskou (Kuča, 2004).

Studánka Rakovka

Další ze studánek upomínající na působení sv. Prokopa v Sázavě je studánka Rakovka na východní straně vrchu Bílý kámen u Sázavy. Nedaleko Rakovky se

nachází kámen s prohlubní, zvaný Prokopovo lože. Dle legendy zde Prokop ulehl a ponořil se do modliteb, až kámen začal žářem jeho těla měknout a vytvořil prohlubeň (Dvořák, Holečková, 2008). Spojení kamenů s posvátnými místy není ojedinělé, otisky lidského těla v kameni jako důkaz svatosti se vyskytují často (Royt, 2001). Ze svahu nad pravým břehem Sázavy se otevírá vyhlídka na Sázavský klášter. Místo je osazeno novodobým altánem.

Chotouň (místní část obce Chrástany)

První zmínka o druhém centru, Chotouni, se nalézá v kronice mnicha Sázavského, kde je zmíněna jako místo narození sv. Prokopa. Chotouň měla původně podobu okrouhlé vsi, v jejímž středu stál kostel sv. Petra a Pavla (Dvořák, Holečková, 2008). Kostel existoval patrně již za života sv. Prokopa, během třicetileté války byl poničen požárem (roku 1644) a následující roky chátral. Během opravy kostela v roce 1664 byly pořízeny tři nové zvony: sv. Michala, sv. Petra a Pavla a sv. Prokopa. Kostel byl roku 1816 zbořen, zvonice kostela zbořena roku 1900. Na místě zbořeného kostela stojí na jeho paměť obelisk z 19. století.

Roku 1584 byla postavena kaple sv. Prokopa pod starou lípou v místě, kde dle legendy Prokopova matka porodila (Dvořák, Holečková, 2008). V 17. století majitel Prokopského dvorce Berka z Dubé nahradil kapli honosnějším kostelem (nad vchodem v průčelí s kameným znakem Berků z Dubé). Stavbu kostela však dokončil až další majitel dvorce, Jan Mladota ze Solopisk, který počátkem 18. století přizval ke stavbě Jana Blažeje

Santiniho Aichela. Kostel sv. Prokopa s půdorysem osmicípé hvězdy (věž kostela dostavěna až po roce 1900) se stal místem konání svatoprokopských poutí (Poche a kol., 1977).

Jihozápadně od centra Chotouně se nachází Prokopský dvůr, kde se údajně Prokop narodil. U vjezdu do dvora stával žulový patník s prohlubní na vrcholu, který dle legendy upomínal na první setkání Prokopa s čertem a jenž byl odstraněn v 60. letech 20. století kvůli lepšímu vjezdu do dvora (Dvořák, Holečková, 2008). Nedaleko Prokopova dvora se nachází studánka Prokopka. Původní studánka se nacházela v kapličce pod sochou sv. Prokopa orajícího s dvojicí čertů, které poháněl křížem. Před rokem 1764 byly u studánky vystaveny lázně na omývání nemocných údů. Dnešní poloha studánky je posunuta, má podobu trubky vyvěrající z tůňky. (Dvořák, Holečková, 2008). Na návsi stojí ještě kamenný Prokopský kříž z roku 1849, který zde byl vztyčen na den sv. Prokopa nákladem obce Chotouň.

Mohyla Homole

Jihovýchodně od Chotouně nedaleko ústí Čertovy brázdy se nachází pravěká mohyla Homole (obr. 2) datovaná archeology do období bylanské kultury (cca 700 př. Kr.). V současné době je vysoká 4 – 5 m, odhaduje se však, že původní rozměr byl mnohem vyšší. Na jejím vrcholu stojí kamenná boží muka z roku 1808 (Dvořák, Holečková, 2008) či 1841 (Krásal, 1895), kdy nahradila dřevěný kříž. Dle legendy zde Prokop dokončil orbu s čertem a Homole vznikla navršením hlíny, kterou oškrábal z rádlu. Pole jižně od Homole se jmenují U Brázdy a U Čertovy brázdy. Na křížení Čertovy brázdy se silnicí z Třebovle do Chotouně stojí železný kříž na kamenném podstavci, který byl vztyčen roku 1891.

Čertova brázda

Čertova brázda je liniový terénní útvar mezi Sázavou a Chotouní v délce kolem 30 km. Průměrná šířka je 14 m, hloubka 2 až 6 m pod úroveň terénu s rovným dnem a šikmo stoupajícími stěnami (obr. 3). Existuje několik teorií o vzniku a funkci Čertovy brázdy, místní pojmenování Čertova brázda však není v Čechách ojedinělé. Dle legendy Prokop zapřáhl čerta do pluhu a vyoral s ním Čertovu brázdu, poháněl jej berlou (Dvořák, Holečková, 2008) či křížem (Krásal, 1895).

Původní výrazný terénní útvar se dodnes dochoval pouze v několika úsecích: zarostlá proláklina severně od Mělníka v lokalitě Na Hrbech; 360 m dlouhý úsek severovýchodně od vsi Mělník v lese před Moštickou hájovnou; deset rovnoběžných příkopů mezi Moštickou hájovnou a hájovnou Kachní louže; soustava souběžných úvozů severně od Radlic nad levým břehem Bachovického potoka stoupající směrem ke Krymlovu (Bernat, Štědra, 2003; Faltýnová a kol., 2015).

Při ústí Čertovy brázdy u Sázavy se nachází pomníček železného pluhu a sloupová výklenková kaplička

z roku 1890 s obrazem sv. Prokopa držícího na vodítku čerta. U Sázavy je louka Votočnice, kde se měl čert otáčet, když zapřažen do pluhu oral Čertovu brázdu (Dvořák, Holečková, 2008). Odtud dále roklí směrem k Mělníku se nachází novodobá křížová cesta se čtrnácti dřevěnými zastaveními a pramen. Ve dvou řadách se nad nejhlubším zářezem Čertovy brázdy od Votočnice k Mělníku nachází skupina čtrnácti mohyl, tvořící tzv. mohylník, další vyvýšeniny se pak nacházejí v jeho blízkém okolí. Jedná se o slovanský způsob pohřbívání do sdružených mohylových pohřebišť z 2. poloviny 9. století až počátku 10. století. Názvy některých vesnic na trase Čertovy brázdy také upomínají na svatoprokopskou legendu. Dobré Pole je v „dobré půli“ trasy a Radlice v místech, kde měla být zlomena radlice Prokopova pluhu.

Čertova brázda prochází také obcí Lipany jihozápadně od Chotouně a stoupá k Lipské hoře. Zde se roku 1434 odehrála rozhodující bitva husitských válek, při které bylo radikální husitské vojsko drtivě poraženo. Dle pověsti po bitvě tekla Čertovou brázdou krev padlých bojovníků do Sázavy „žalovat“ sv. Prokopovi na jeho hrob (Čornej, 1992; Dvořák, Holečková, 2008). V Lipanech byly dokonce dvě Prokopovy studánky. První byla v centru obce a zanikla při přestavbě místní tvrze na zámek. Další Prokopova studánka se nacházela při silnici od Lipské hory do Lipan, dnes je zde pomník padlým ve druhé světové válce v podobě reliéfu ruského vojáka a dívky. Roku 1881 byla na Lipské hoře odhalena lipanská mohyla.

Otázkou zůstává, zda můžeme pokračování Čertovy brázdy hledat i na levém břehu Sázavy od brodu přes Bělokozly na Čeřenice. Dle pověsti Prokop nutil čerta orat i na této straně řeky, ale unavený čert trucoval, že dál nepůjde. Prokop mu nechal postavit formanskou hospodu Trucovnu v Bělokozlech (Dvořák, Holečková, 2008).

Obec Třebovle

Jižně od Chotouně se nachází obec Třebovle s raně gotickým kostelem sv. Bartoloměje z druhé třetiny 13. století. Dále se v Třebovli nachází zámek zvaný Sázavský dvůr. Po roce 1772 se majitelem dvora stal opat Sázavského kláštera Leandr Kramář, který nechal obytnou budovu upravit do podoby barokního zámečku. Po roce 1811 zámeček sloužil pro potřeby správy panství a po roce 1949 jako internát zemědělského učiliště (Poche a kol., 1982).

Hradisko sv. Jiří u Kouřimi

V 10. století bylo na levém břehu potoka Výrovka u Kouřimi vybudováno přemyslovské hradisko sv. Jiří. Původně zde stával kostel sv. Jiří z přelomu 10. a 11. století, který byl rozebrán v 19. století. Hradisko bylo pod správou Břevnovského kláštera. Je možné spekulovat, že právě zde získal Prokop kněžské vzdělání. Hradisko

Obr. 3. Nejlépe zachovaná část Čertovy brázdy u Sázavy (červenec 2017). Foto: Markéta Šantrůčková

zaniklo ve 13. století a lokalita poté již nebyla osídlena (Dvořák, Holečková, 2008). Roku 1250 bylo Přemyslem Otakarem II. nedaleko původního hradiska sv. Jiří založeno středověké opevněné město Kouřim.

Další památky

Dále se ve studované krajině nachází řada dalších, již méně koncentrovaných připomínek sv. Prokopa. Při cestě z hradiště Černé Budy k Sázavskému klášteřu stojí již na katastru Vlkančic kaple sv. Prokopa z první poloviny 18. století, která byla zřejmě postavena na místě starší stavby. Zřejmě někde v blízkosti kaple se nacházel Prokopův kuželník, na kterém hrál po orbě s čertem kuželky. Kuželky měly padat ze svahu až na louku k Vlkančickému/Nučickému potoku. Místo se dodnes nazývá Trampilka, neboť Prokop nutil čerta, aby pro kuželky běhal a přinášel je zpět. Další kaple sv. Prokopa z první poloviny 19. století stojí v osadě Nechyba na katastru Radvanic nad Sázavou. Na okraji Klášterní Skalice stojí socha sv. Prokopa a je zde místní název U sv. Prokopa. Na rozcestí polních cest od Hradových Skřimelic k Stříbrné Skalici a Sázavě stojí boží muka s vyobrazením sv. Prokopa v doprovodu památných lip. V katastru obce Ždánice je na potoce Střebovka rybník sv. Prokopa. V Čeřenicích se nachází studánka Habrovka, na jejímž průčelí je kresba sv. Prokopa čtoucího bibli. Dle pověsti zde Prokop odpočíval zínivý po únavné cestě, udeřil opatskou habrovou holí do země, ze které vytryskl pramen. Jižně od studánky Habrovky u Křešického potoka se nachází Čertův kámen, kde dle legendy čert otiskl své

kopyto a Prokop svůj kříž (Dvořák, Holečková, 2008).

Z přelomu 8. a 9. stol. je doložena existence Dojetřického hradiště. Nacházelo se na ostrožně na levém břehu nad řekou Sázavou v lokalitě Na Šancích (též Na Dojetřicku, Nad Vosovkou). Jednalo se o dvojdielné opevněné hradiště o rozloze 12 ha, které střežilo brod přes řeku Sázavu (Bubeník, Bernat, 2015). Je možné, že toto hradiště bylo shodné s hradištěm Milobuzy, zmiňovaným v svatoprokopských legendách, dle kterých se milobuzští dostali do sporu se sv. Prokopem kvůli dědičným nárokům na pozemky darované knížetem Oldřichem Sázavskému klášteřu. Prokop Milobuzské vyhnal, kníže Břetislav pozemky vykoupil a potvrdil jejich darování klášteřu (Sommer, 2006). Jiní historikové však nespojují v legendě zmiňované hradiště Milobuzy s archeologicky doloženým Dojetřickým hradištěm, situují Milobuzy na Černé Budy či mezi Vraník a Sázavu. Hradiště Na Skále pod Vraníkem také může být shodné s místem, kam se dle svatoprokopských legend uchýlili milobuzští po vyhnání z Milobuzy sv. Prokopem, tj. pustinou Lobečskou (Bubeník, Bernat, 2015).

* * *

Památky, jež vymezují krajinu sv. Prokopa, pochází z různé doby a jsou hmotné i nehmotné. Spojuje je odkaz na skutečný anebo legendární život sv. Prokopa nebo jsou projevem svatoprokopské úcty, často i obojí dohromady. Pokud jde o stáří památek, jsou-li datovatelné, můžeme říci, že převážná většina z nich pochází

ze dvou období – středověku (11. až 14. století) a baroka (17. a 18. století), přičemž některé původně středověké památky byly zbarokisovány. Doba vzniku většiny památek odráží období vzvednuté svatoprokopské úcty. Dále můžeme konstatovat, že většina památek se dochovala do současnosti, byť některé, včetně krajině významné Čertovy brázdy, jen v torzálním stavu. Koncentrace identifikovaných památek nás opravňuje k označení krajiny mezi Sázavou a Chotouní za asociativní krajinu sv. Prokopa.

Příspěvek byl podpořen v rámci projektu MK ČR – NAKI II DG16P02M034 Identifikace a prezentace památkového potenciálu historické kulturní krajiny České republiky.

Literatura

- Bernat, J., Štědra, M.: Čertova brázda, stará severojižní stezka mezi Labem a Sázavou. *Archeologie ve středních Čechách*, 2003, 7, 1, s. 349 – 362.
- Bubeník, J., Bernat, J.: O raně středověké cestě k jihu a počátcích Sázavského kláštera. *Archeologie ve středních Čechách*, 2015, 19, 1, s. 351 – 355.
- Capelo, S., Barata, F. T., Mascarenhas, J. M.: Why Are Cultural Landscapes of Various Values? Thinking about Heritage Landscape Evaluation and Monitoring Tools. *Journal of Landscape Ecology*, 2011, 4, 1, p. 5 – 17.
- Čornej, P.: Lipanská křižovatka. Příčiny, průběh a historický význam jedné bitvy. Praha: Panorama, 1992, 277 s.
- Dvořák, O., Holečková, M.: Krajinou čertovy brázdy. Za sv. Prokopem od Šembery k Sázavě. Beroun: Nakladatelství MH Beroun, 2008, 176 s.
- Enache, C., Craciun, C.: The Role of the Landscape in the Identity Generation Process. *Procedia – Social and Behavioral Sciences*, 2013, 92, p. 309 – 313.
- Faltýnová, M., Pavelka, K., Šedina, J.: Čertova brázda – soubor map. Praha: České vysoké učení technické v Praze, Fakulta stavební, 2015, nestránkované.
- Krásel, F.: Sv. Prokop, jeho klášter a památka u lidu. Praha: Dědictví sv. Prokopa, 1895, 626 s.
- Kuča, K.: Města a městečka v Čechách, na Moravě a ve Slezsku. VI. díl. Praha: Libri, 2004, 880 s.
- Kuča, K. (ed.): Krajinné památkové zóny České republiky. Praha: Národní památkový ústav, 2015, 511 s.
- Kučera, Z., Bláha, J. D., Kučerová, S., Hupková, M., Reeves, D.: Katolická poutní místa v Česku na počátku 21. století podle konání poutě během kalendářního roku. Specializovaná mapa. Praha: Přírodovědecká fakulta Univerzity Karlovy v Praze a Nakladatelství P3K, 2012, nestránkované.
- Labischová, D.: Co si uchováme v paměti? Empirický výzkum historického vědomí. Ostrava: Ostravská univerzita v Ostravě, 2013, 282 s.
- Maio, C. V., Tenebaum, D. E., Brown, C. J., Mastone, V. T., Gontz, A. M.: Application of Geographic Information Technologies to Historical Landscape Reconstruction and Military Terrain Analysis of an American Revolution Battlefield: Preservation Potential of Historic Lands in Urbanized Settings, Boston, Massachusetts, USA. *Journal of Cultural Heritage*, 2013, 14, 4, p. 317 – 331.
- Penko Seidl, N., Kastelec, D., Kučan, A.: Between the Physical and Perceptual: Toponyms in Landscape Typology, Management and Planning. *Annals for Istrian and Mediterranean Studies. Series Historia et Sociologia*, 2015, 25, 3, p. 595 – 608.
- Poche, E., Hořejší, J., Kořán, I., Krčálová, J., Kotrba, V., Merhautová, A., Naňková, V., Vacková, J.: Umělecké památky Čech 1. Praha: Academia, 1977, 643 s.
- Poche, E., Hořejší, J., Kořán, I., Krčálová, J., Kotrba, V., Merhautová, A., Naňková, V., Vacková, J.: Umělecké památky Čech 4. Praha: Academia, 1982, 636 s.
- Rössler, M.: World Heritage Cultural Landscapes: A UNESCO Flagship Programme 1992 – 2006. *Landscape Research*, 2006, 31, 4, p. 333 – 353.
- Royt, J.: Posvátná krajina Čech. In: Dejmálová, K., Kotalík, J. T. (eds.): Tvář naší země, krajina domova. Praha, Průhonice: Studio JB, 2001, s. 41 – 45.
- Royt, J., Sommer, P., Stecker, M.: Sázavský klášter. Praha: Národní památkový ústav, 2013, 99 s.
- Sommer, P.: Svatý Prokop. Čechy a střední Evropa. Praha: Lidové noviny, 2006, 289 s.
- Šantrůčková, M., Weber, M.: Identification of Values of the Designed Landscapes: Two Case Studies from the Czech Republic. In: Agnoletti, M., Emanuelli, F. (eds.): Biocultural Diversity in Europe. Cham, Switzerland: Springer, 2016, p. 487 – 510.
- Šantrůčková, M., Bendíková, L., Medková, L.: Identifikace kulturně historických hodnot jednotky historické kulturní krajiny. Krajina sv. Prokopa. Specializovaná mapa s odborným obsahem. Průhonice: Výzkumný ústav Silva Taroucy pro krajinu a okrasné zahradnictví, v. v. i., 2019, nestránkované.
- Šifta, M., Chromý, P.: The Importance of Symbols in the Region Formation Process. *Norsk Geografisk Tidsskrift – Norwegian Journal of Geography*, 2017, 71, 2, p. 98 – 113.
- Špulerová, J., Štefunková, D., Dobrovodská, M., Izakovičová, Z., Kenderessy, P., Vlachovičová, M., Lieskovský, J., Piscová, V., Petrovič, F., Kanka, R., Bača, A., Barančoková, M., Bezák, P., Bezák, M., Boltižiar, M., Mojses, M., Dubcová, M., Gajdoš, P., Gerhátová, K., Izsóff, M., Kalivoda, H., Miklósová, V., Degro, M., Šatalová, B., Krištín, A., Dankaninová, L., Kalivodová, E., Majzlan, O., Mihál, I., Stašiov, S., Šolomeková, T., Ambros, M., Baláž, I., Halabuk, A.: Historické štruktúry poľnohospodárskej krajiny Slovenska. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV, 2017, 144 s.
- Šubrt, J., Vinopal, J., Vávra, M., Černý, K., Hampl, S., Tomášek, M., Hamplová, D., Vlachová, K.: Historické vědomí obyvatel České republiky perspektivou sociologického výzkumu. Praha: Karolinum, 2013, 256 s.

RNDr. PhDr. Markéta Šantrůčková, Ph.D.,

santruckova@vukoz.cz

Ing. Lucie Medková, Ph.D., *medkova@vukoz.cz*

Ing. Lucia Bendíková, *bendikova@vukoz.cz*

Výzkumný ústav Silva Taroucy pro krajinu a okrasné zahradnictví, v. v. i., Květnové nám. 391, 252 43 Průhonice, Česká republika

Historická krajina Bratislavy z druhej polovice 16. storočia podľa jednej z najstaršie zachovaných vedút

Hrnčiarová, T.: The Historical Landscape of Bratislava from the Second Half of the 16th Century According to One of the Oldest Preserved Vedute. *Životné prostredie*, 2019, 53, 1, p. 59 – 63.

Many important features of Bratislava cultural heritage are contained in historical documents such as veduta, paintings, old maps and rare writings and books. In addition to recording historical events, these are irreplaceable for identifying the city's spatial development and changes in land use. One of the first veduta of such scale portrays a panoramic view of Bratislava and its surrounds from the festive atmosphere of the first Bratislava coronation of Emperor Maximilian II as King of Hungary on September 8, 1563. Although the painter's intention was to provide a cartoon report of this ceremony, he left an excellent period-image of the landscape from the second half of the 16th century by entering the original and some current names for the various visible objects directly into the veduta. This therefore presents a most interesting and unique panorama of the city where, in addition to coronation festivities, the painter excelled in depicting the urban, river, wine and forest landscapes and also captured the road network. The images radiate great dynamism, capturing the bustling atmosphere of the coronation celebrations around Bratislava. For us, however, the geographic view of the land use from that time is extremely important and unique because this has seldom been captured in olden painting and art. These testimonies of the times are therefore very important monuments of our former landscape.

Key words: historical documents, the first coronation in Bratislava from 1563, the historical image of the landscape on the veduta

Časť kultúrneho dedičstva tvoria rôzne historické dokumenty, ako veduty, maľby, staré mapy, vzácne písomníctvo a knihy, ktoré sa nachádzajú v zbierkach múzeí, galérií a archívov. Aj tieto vypovedajú o určitej epoche vývoja ľudskej spoločnosti. Historický rozmach mesta možno spoznávať prostredníctvom starých kresieb, máp a plánov, ktoré rôznymi metódami zaznamenávali dejinné udalosti a popri tom aj obraz vtedajšej krajiny. Pričom najstaršie, ktoré možno pokladať aj za verný obraz mesta, pochádzajú z konca 17. storočia (Ortvay, 2006). Sú významným pomocníkom pri zisťovaní územného rozvoja mesta, jeho zmien využitia. Podľa toho, aké mali naši predkovia vedomosti z toho-ktorého územia, tak podrobne ho aj zakresľovali. Jednou z možností, ako zaznamenať obraz krajiny, bola aj veduta. Veduta (maliersky alebo grafický záznam) sa v minulosti, keď ešte nebola fotografia, často využíval na zachytenie rozšíreného pohľadu na mesto, krajinu. Úroveň zaznamenaného obrazu bola rôzna. No napriek tomu dopĺňajú textový výklad dejín a objasňujú ďalšie dejinné súvislosti z geografického hľadiska (Rábik a kol., 2013).

Jedna z prvých vedút takéhoto rozsahu nám približuje panoramatický pohľad na Bratislavu a jej okolie zo slávnostnej atmosféry prvej bratislavskej korunovácie cisára Maximiliána II. za uhorského kráľa dňa 8. septembra 1563 (Holčík, 1986). I keď v centre pozornosti maliara bolo podať kreslenú správu o tejto ceremónii, zároveň nám zanechal aj dobový obraz krajiny z druhej polovice 16. storočia ako cenný materiál skúmania historického využitia územia. O to

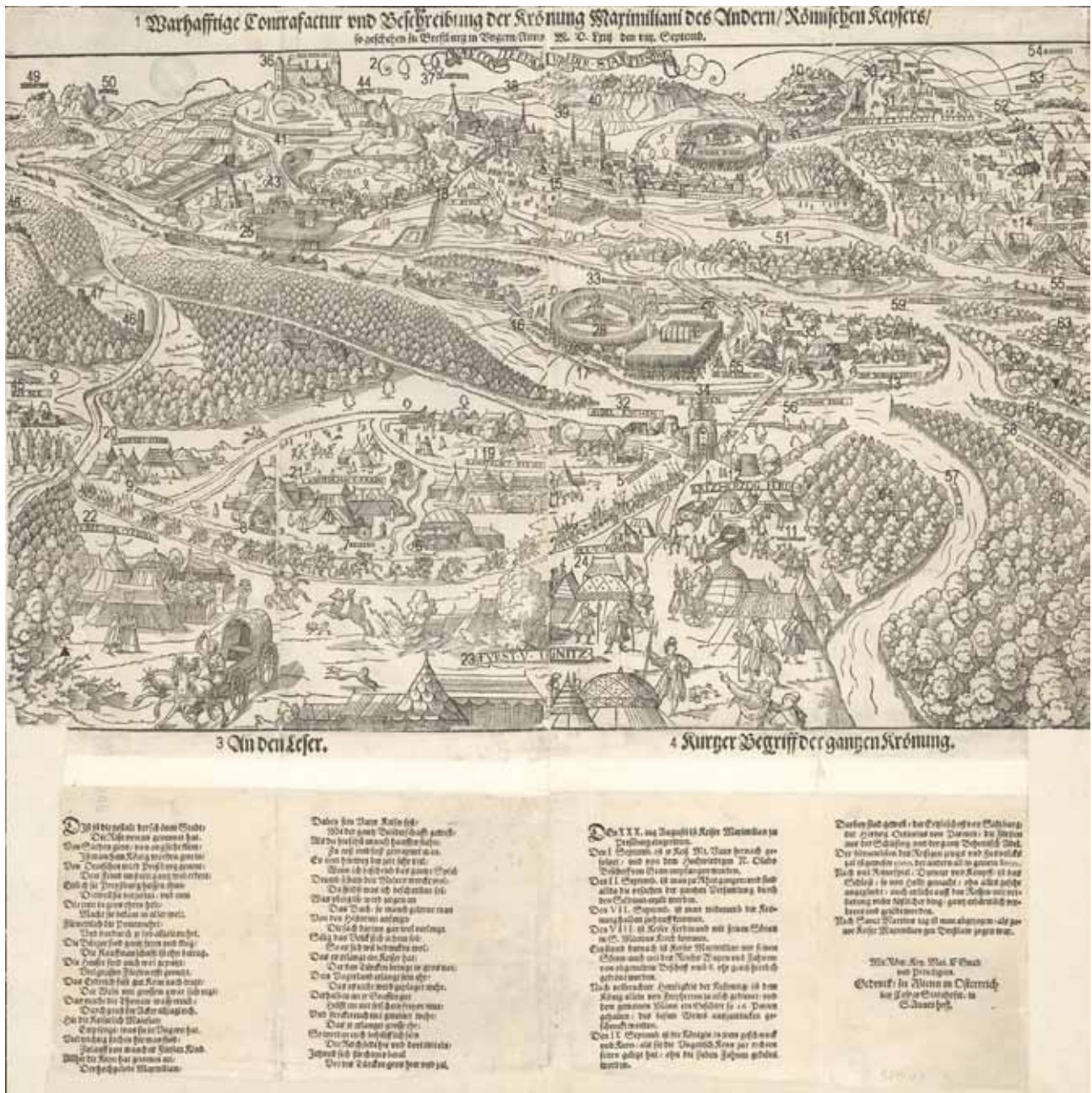
cennejší, ak si uvedomíme, že pre územie Bratislavy s jeho širším okolím bolo vytvorených niekoľko významnejších mapových diel až v priebehu 18. storočia. Medzi najznámejšie patria plány, napr. Pôdorys kráľovského slobodného mesta Prešporok od Michaela Marquarta z roku 1765 alebo Pôdorys kráľovského slobodného korunovačného mesta Prešporok s okolím asi z roku 1781 od Jána Mateja Korabinského. Uvedená veduta pre svoj širší záber môže doplniť tento historický obraz Bratislavy z oveľa staršieho dáta.

Čo zaznamenala história

V rokoch 1563 – 1830 sa stala Bratislava korunovačným mestom Uhorska, počas ktorých korunovali v Dóme sv. Martina jedenásť kráľov a osem kráľovských manželiek (Fundárek, 1972). Prvá korunovácia sa uskutočnila 8. septembra 1563. Kráľ Ferdinand I. dal korunovať svojho prvorodeného syna Maximiliána II., ktorý panoval v rokoch 1564 – 1576 (Fundárek, 1972). Práve z tejto korunovácie sa nám zachovala zaujímavá veduta – grafika zachytávajúca túto významnú ceremóniu, ktorá zároveň odhalila krajinu Bratislavy z tohto obdobia.

Prvá korunovačná slávnosť v Bratislave je vyobrazená vo veľkolepom štýle. Mimoriadne zaujímavá je tá skutočnosť, že korunovácia prebiehala niekoľko dní (1. – 16. septembra) a maliarovi sa podarilo zakresliť takmer celý jej priebeh na jedno plátno. Slávnostný sprievod v deň korunovácie prechádzal z pravej strany Dunaja do mesta cez loď-

Obr. 1. Meyer, Hans; Steinhofer, Caspar: Pohľad na Bratislavu pri príležitosti korunovacie kráľa Maximiliána II. v roku 1563 (rok vzniku diela 1564, inv. č. C 7196, drevorez, papier, 65,0 cm výška × 63,6 cm šírka). Veduta je samostatné dielo ako originál, ktorú v roku 1959 získala Galéria mesta Bratislavy z Múzea mesta Bratislavy. Zdroj: Galéria mesta Bratislavy; foto: © archív GMB; číselné určenie objektov, ich prepis z nemeckého jazyka a preklad autorka

Vysvetlivky: Pomenované objekty boli na vedute zaradené do tematických skupín a očíslované:

Názov veduty a ostatné doplnujúce nadpisy

Nadpis nad vedutou v nemčine: 1 – Warhafftige Contrafactur und Beschreibung der Krönung Maximiliani des Andern /Römischen Keyseris/ so geschehen in Bressburg in Ungern/Anno M. D. LXIII. den VIII. Septemb. (Skutočné/pravdivé vyobrazenie/spodobenie/vyhotovenie a opis korunovacie Maximiliána druhého/rímskeho cisára/ v Bratislave v Uhorsku/roku 1563 dňa 8. septembra.);

Nadpis nad vedutou v latinčine (platné pre latinskú verziu): CORONATIO MAXIMILIANI II FACTA POSO, NII VIII. SEPT. MDLXIII. CUM LOCI, COMITATUS PICTURA;

Nadpis priamo vo vedute (hore): 2 – WARECONTERFACTUR DER STADT PRESSBURG (Skutočné vyobrazenie mesta Bratislavy);

Text pod vedutou v nemčine (platné pre latinskú verziu, oslavná báseň): 3 – An den Leser. / SAMBUCUS AD LECTOREM. (Čitateľovi.) – nasleduje veršovaný text oslavnej básne na mesto a jej obyvateľov. V krátkom úryvku z básne sa ospevuje mesto, jeho obyvatelia a úrodná pôda, ako napr.: *Krásne mesto Riso* (správne: Piso podľa Gyulai, 2012, ale podľa latinčiny Poso), *ktoré je vzhľadom malé, ale veľké na zážitky. Mnoho pánovníkov ho navštívilo. Nemecky hovoriace obyvatelstvo ho pomenovalo Pressburg* (vyskytuje sa aj Preyszburg; v latinskej

verzii *nachádzame* Poso, Piso, Preyspurg, Posonium). ... *Mešťania patria k veselým a usilovným ľudom. Obchod funguje bez podvádzania, domy sú veľkolepé a často sa tu zdržiavajú kniežatá. Pôda je úrodná na zrno, produkuje sa dobré víno, polia sú zaošľachované vodami Dunaja (Thonaw)...;*

Text pod vedutou v nemčine (platné pre latinskú verziu, opis korunovácie): 4 – *Kurzer Begriff der ganzen Krönung./SUMMA CORONATIONIS*. (Krátky priebeh celej korunovácie.) – v texte je zachytený priebeh najdôležitejších udalostí korunovácie s uvedením dátumu konania. Na konci textu je zaznamenané: *Gedruckt zu Wienn in Osterreich bey Caspar Stainhofer, in S. Unnenhoff*. (Vytlačené vo Viedni v Rakúsku Casparom Stainhoferom v Sv. Unnenhoffe.)

Slávnostná korunovacia

Cisársky sprievod: 5 – HUSSERN (husári na koňoch s halapartňami – na čele cisárskeho sprievodu), 6 – KEISERISCH HERN (cisársky dvor), 7 – KEISER (cisár Maximilián sediaci na koni v sprievode bez koruny), 8 – DEUSCH REIT (nemeckí jazdci – zaradení za cisárom), 9 – FUSVOLCK (pešiáci, kráľovská osobná garda – zaradení ako poslední v sprievode);

Bratia nového cisára Maximiliána – Ferdinanda a Karol: 10 – ERZHER CAROL (označenie pre tábor arcivojvodu Karola), 11 – FERDINAND ERTZ (arcivojvoda Ferdinand), 12 – ERTZHERZOG FERDI (tábor arcivojvodu Ferdinanda);

Vojenské útvary: 13 – DAS WIENER LEGER (vojenský tábor viedenskej pechoty/légie), 14 – UNGRISCH LEGER (vojenský tábor uhorskej pechoty/légie), 15 – UNGRISCH HORN (uhorskí trubači), 16 – 3 STUCK, 17 – 4 STUCK, 18 – 5 STUCK (počet diel použitých na slávnostné salvy);

Pozvaná šľachta a kniežatá z viacerých krajín s označením svojich táborov: 19 – LANDTSCAFT STEIER (Štajersko), ale aj ako 20 – LANDTSCAFT STEIER (Štajersko), 21 – LANDTSCAFT KRAIN (Kraňsko), 22 – FURST VON TESCHAI (české knieža), 23 – FURST V LIGNITZ (knieža z Legnice, zástupca Sliezska z dnešného Poľska), 24 – HER V ROSENBERG (pán z Rožmberku);

Čestné jednotky mešťanov/občanov s označením miesta zhromaždenia: 25 – PRESBURGER BURGER (prešporskí mešťania), 26 – BURGERSCHAFT VON WIEN (mešťanstvo z Viedne), ale aj ako 27 – WIENER BURGER (viedenský mešťania);

Dalšie objekty súvisiace s korunováciou: 28 – KEISER SCHWERET (cisársky meč – cisár Maximilián s korunou na hlave a mečom v ruke na korunovačnom pahorku), 29 – HIS HAUS (obydlie/tábor nového uhorského kráľa), 30 – DRACH KUGEL SCHLOS (Dračí hrad – pravdepodobne išlo o provizórnu stavbu postavenú pri príležitosti korunovácie na rytierske hry, ktorú neskôr zachvátil rozsiahly požiar – podľa Holčíka, 1986), 31 – TURNIER PLATZ (cvičisko – nachádzalo sa pod Dračím hradom), 32 (na pravom brehu Dunaja) a 33 (na riečnom ostrove Malá niva) – SUDEL KUCHEN (kuchyňa), 34 – Z PORTEN a 35 – I PORTE (slávobrány spájali pravý breh Dunaja s ostrovom Malá niva).

Objekty geografického obrazu krajiny z polovice 16. storočia

Opevnené mesto a hrad: 36 – DAS SCHLOS (hrad – Bratislavský hrad), 37 – S. MARTEN (Dóm sv. Martina), 38 – S. CLARA (kostol klarisiek), 39 – BARFUSER (význam slova je mních, ide o kostol františkánov), 40 – RADHAUS (Stará radnica);

Podhradská časť: 41 – STEINBRUCH (kameňolom), 42 – WASSER THURN (Vodná veža), 43 – ARSONAL (budova skladu Arzenálu), 44 – LUGINS LANDT (hlásna strážna veža – bašta Luginsland);

Okolité objekty a obce: 45 – KIT SEE (*Kittsee* obec v Rakúsku), 46 – LANGE LEBER (mohyla severne od obce Kittsee), 47 – v lesnom komplexe hrad s nečitateľným názvom (na súčasných mapách je na tomto mieste zrúcanina hradu *Pottenburg*), 48 – KARNBURGK (hrad nad obcou Berg v Rakúsku), 49 – HANBURG (hrad nad obcou Hainburg an der Donau v Rakúsku so súčasným označením ako Schloßberg), 50 – DEBIN (Devín), 51 – DIE WEDITZ (Vydrica), 52 – ZIGEL HUT (objekt súvisiaci s tehliarskou činnosťou), 53 – GALGEN (šibenica), 54 – S. GEORGEN (Svätý Jur);

Dunaj, jeho ramená a názvy dunajských ostrovov/nív: 55 – MULEN (vodné mlyny), 56 – DONAW FLUS (Dunaj), dunajské ramená: 57 – AUF RAB (smer do maďarského Györu), 58 – AUF KUMOREN (smer do Komárna), 59 – SCHIT WASSER (Žitný ostrov), dunajské riečne ostrovy: 60 – DIE BURGER AWE (Mestská niva), 61 – BIBER RUNSEN (Bobrie rúny/korytá), 62 – DIE UNGER AW (Uhorská niva), 63 – MUL AULIN (Mlynská niva), 64 – IM HABERN (časť Petržalky – Ovsište), 65 – IN DER KLEIN AU (Malá niva).

Iniciály na vedute

▲ – iniciály maliara HM (Hans Mayer) v ľavom dolnom rohu, ▼ – iniciály MG na 62 Uhorskej nive vpravo (pričom G je obrátené vľavo, resp. môže ísť aj o písmeno O).

kový most ozdobený na začiatku a na konci slávobránou, ktorý na tento účel rozšírili. Na slávnosti sa zúčastnili kráľ *Ferdinand I.*, jeho synovia *Maximilián* (budúci následník trónu) s rodinou, *Ferdinand* a *Karol*, cirkevní hodnostári, vzácní hostia z dedičných krajín, vojenské jednotky (jazdci, hajdúsi, pešie vojsko), šľachta, mešťania. Kráľ *Ferdinand I.* sa do korunovačného mesta dostavil loďou. Po korunovácii v Dóme sv. Martina sa slávnostný sprievod pobral pred Michalskú bránu, kde bolo umiestnené pódium s trónom, na ktoré vystúpil *Maximilián* a zložil prísahu pod holým nebom (Holčík, 1986).

Medzi hlavným tokom Dunaja a jeho dvoma menšími ramenami bol pripravený korunovačný pahorok, na ktorý sa po prísaha pred Michalskou bránou odobral nový kráľ, aby sa mečom zahnal na štyri svetové strany. Počas prísahy a ceremónie na korunovačnom kopčeku zneli fanfáry, bub-

novanie a salvy z diel. Na druhý deň po korunovácii *Maximiliána*, 9. septembra nasledovala korunovacia jeho manželky *Márie* za uhorskú kráľovnú (Holčík, 1986). V tento deň plánovaný veľkolepý sprievod prerušila silná búrka. Voda tiekla potokmi a všetko zaplavovala. Po dvoch náročných dňoch prebiehali nespočetné oslavy, tanečné zábavy, turnaje a rôzne hry. Dňa 12. septembra sa uskutočnili rytierske hry, kvôli ktorým postavili drevený hrad na otvorenej lúke pred mestom blízko uhorského tábora. V strede hradných múrov stála veža podobná pyramíde. Každý účastník rytierskeho turnaja sa musel zúčastniť boja s kopijou a na obliehaní hradu. Tienistou stránkou korunovacie bolo, že nečakane vznikol na drevenom hrade požiar, ktorý pripravil o život mnohých rytierov. Na druhý deň, 13. septembra sa uskutočnili konské dostihy, pri ktorých boli postavené stany s občerstvením. Na slávnosti sa zúčastnilo mnoho

hostí a celá domáca šľachta. Spomínala sa veľká účasť, napr. nemecký a český sprievod tvorilo štyritisíc hostí, uhorský sprievod vyše tritisíc, tristo jazdcov mal pán z Rožmberku a ďalší hostia z dedičných krajín (Holčík, 1986).

Čo zachytil maliar – interpretovaný opis historického obrazu Bratislavy

Vo všeobecnosti veduta výtvorne zachytávala obraz zo širšieho pohľadu na mesto, časť krajiny s topografickou presnosťou. Používala sa až do polovice 19. storočia, kedy ju postupne nahradila fotografia. Uvedenú vedutu (technikou grafiky z drevorezu) vytvoril v roku 1563, resp. po tomto roku, lipský maliar *Hans Mayer/Meyer* pôsobiaci na viedenskom dvore a v roku 1566 ju vo Viedni vydal *Caspar Stainhofer/Steinhofer* (Stainhofer, 1566). Iniciálky maliara HM sú v ľavom dolom rohu veduty. Ďalšie iniciálky MG (pričom G je obrátené vľavo) sú napísané na Uhorskej nive na jednom z dunajských ostrovov vpravo na vedute. Obraz zachytil chronológiu korunovačných osláv a možno ho pokladať za jednu z najstaršie zachovaných vedút Bratislavy v takomto rozsahu. Autor diela sa zameral na podrobné zakreslenie/vyobrazenie širšieho zázemia mesta z vtáčej perspektívy, akoby sa vznášal v balóne, čím sa mu podarilo zachytiť nielen dobovú atmosféru zo samotnej korunovácie a z prebiehajúcich osláv, ktoré vypukli na jej počesť, ale aj obraz historickej krajiny z druhej polovice 16. storočia. Veduta bola vyrobená v dvoch verziách s nemeckým a latinským textom o veľkosti 39,5 cm výšky × 63,5 cm šírky, spolu s celým textom 65 × 65,5 cm (Gyulai, 2012). V latinskom texte sa Bratislava písala ako *Prespurg*, ale aj *Preyspurg*. V Galérii mesta Bratislavy je papierová veduta v čierno-bielej verzii uložená pod inventárnym číslom C 7196 (obr. 1). Kolorovaná veduta v latinskej mutácii sa nachádza v Nemecku v bavorskej knižnici Bayerische Staatsbibliothek ako elektronická reprodukcia v diele Stainhofera (1566): strana 41 – farebný obrázok, strana 43 – latinský text pod obrázkom (<https://nbn-resolving.org/urn/resolver.pl?urn=urn:nbn:de:bvb:12-bsb00043862-2>).

Detailne zakreslená krajina Bratislavy je doplnená názvami priamo z veduty, podľa ktorých možno sformulovať podrobnejší opis objektov a zároveň získať predstavu o korunovácii. Nasledujúci nemecký text je spracovaný podľa veduty, neodpovedá vždy správne súčasnému gramatickému ekvivalentu nemeckého jazyka.

Opis slávnostnej korunovácie podľa veduty

Na obraze vyniká vojenská technika, delá, viacero vojenských táborov, konské povozy, jazdci, ale aj pešie vojsko, trubači a bubeníci a konské záprahy s delegáciami. Jednotlivé delegácie mali v okolí mesta určené svoje stany s označením. V centre obrazu sú postavené pódia na turnaje. Vojenské stany zaujali miesto v južnej a čiastočne aj vo východnej časti mesta po obidvoch stranách Dunaja, ktoré sa využili na prenocovanie hostí a tiež na občerstvenie. Lodnou flotilou, ktorá vytvorila šík pod hradom, sa doplavil chorľavejúci kráľ Ferdinand I. Udalosť bola sprevádzaná oslavnými sal-

vami a výbuchmi, ktoré sa maliar snažil aj vizuálne zakresliť. Strieľalo sa z viacerých miest na to určených, ako aj z hradu, hradieb a Vodnej veže. Určite v ovzduší bolo cítiť pušný prach. Maliar pozabudol nakresliť dosluhujúceho kráľa Ferdinanda I., ako sa doplavil na lodi do Bratislavy, alebo sa stráca s množstvom postáv na lodi. Nového panovníka Maximiliána II. nakreslil až dvakrát – bez koruny v sprievode, ako sa blíži k brehom Dunaja, a s korunou na korunovačnom kopčeku. Jeho brata Ferdinanda zachytil maliar na koni. Na obidvoch stranách Dunaja sa rozprestierali aj stany na hodovanie a prenocovanie pozvaných hostí a ich služobníctva. Zabratie rozsiahleho územia určite muselo spôsobiť značné škody miestnym obyvateľom na úrode.

Opis geografického obrazu krajiny z polovice 16. storočia podľa veduty

Vnútorne mesto malo hustú zástavbu, v ktorom sa striedali cirkevné a svetské stavby. Chránilo ho opevnenie prerušené štyrmi bránami, ktoré sú na vedute dobre viditeľné: zo západu Vydrická, zo severu Michalská, z východu Laurinská alebo Vavrinecká a z juhu Rybárska brána. Samotný hrad, opevnené mesto, podhradská časť a južné predmestie sú na vedute v úzadí tohto diania. Na vedute maliar nakreslil ešte niekoľko zastavaných území, ktoré, bohužiaľ, nepomenoval. Pod Malými Karpatmi zakreslené domy by mohli tvoriť Raču. Obec už v tom čase (od roku 1647) získala právo poddanského mestečka (Harminc a kol., 1967). Ďalšie zastavané územia okolo mestského opevnenia možno priradiť k predmestiam Bratislavy: na východe od Laurinskej brány niekoľko zoskupených domov tvorilo Dunajské predmestie, západne od mestských hradieb na svahu hradného kopca ležalo Mikulášske predmestie, západne od Vydrickej brány pod hradným kopcom smerom k Dunaju sa nachádzalo Vydrické predmestie. Sporne sa javí zakreslenie predmestia s označením DIE WEDITZ (Vydrica), ktoré autor mapy umiestnil juhovýchodne od mestského opevnenia a Rybárskej brány na ľavom brehu Dunaja pozdĺž jedného z jeho ramien. Domnievame sa, že skôr išlo o Rybárske predmestie (Osadu sv. Ondreja). Spôčiatku sa tu nachádzali len rybárske chatrče, neskôr sa začali rozrastať a v 15. storočí dostali pomenovanie aj Nové Mesto (*Nova Civitas*) (Pisoň, ed., 1957; Šášky, 1981). Miestny názov ZIGEL HUT. pre niekoľko príbytkov pravdepodobne súvisel s vtedajším využitím tejto lokality na ťažbu hliny. Do obzoru maliara sa zmesť ešte v pozadí Svätý Jur, neďaleko ktorého stála šibenica. Na obzore veduty sa črtali značne odlesnené svahy Malých Karpát, ich úpätia sa využívali na pestovanie viniča. Na hradnom kopci sú dokonca vyznačené aj viničné parcely s terasami. Je známe, že pod hradom sa ťažil kameň, čo je aj na vedute zakreslené. Hradný kopec s majestátnym hradom tvoril dominantu mesta. Severovýchodne od neho sa tiahlo súvislé pohorie. Masívny kopec so zalesneným vrcholom možno pomenovať Kamzík. Ešte východnejšie sa dostaneme k trom vrcholkom. Na jednom z nich bol postavený drevený hrad na rytierske hry, turnaje a boje – ...*das Schloß, so von Holtz gemacht...* (ako bolo zaznamenané v krátkom texte

pod vedutou – hrad vytvorený z dreva). Na pravom brehu Dunaja medzi stanovým táborom možno nájsť niekoľko domov, ktoré tvorili osadu Petržalka (blízko sa nachádzala kuchyňa SUDEL KUCHEN). V hustom lesnom poraste východne od Kittsee sa črtala nejasná stavba – hájovňa alebo výletný dom. Na predmestských poliach a záhradách boli postavené stanové tábory pre čestnú stráž, rytierov a mnohých hostí, takže aj niekoľko menších chatrčí, ktoré sa tu nachádzali, splynuli s týmto dňom.

Na vedute prevážajú však nezastavané časti priľahlej krajiny mesta. Dominantne je zobrazená dnešná časť Petržalky s rozsiahlymi lesmi a meandrujúcim Dunajom. Pod Bratislavou Dunaj meandroval, vytvoril niekoľko ramien a samostatných ostrovov. Prvý ostrov IN DER KLEIN AU (Malá niva) bol využitý aj na korunováciu: nachádzal sa tu korunovačný kopček, niekoľko táborov, vojenských diel a kuchyňa. Cez tento ostrov viedlo výhodné spojenie medzi obidvoma dunajskými brehmi. Horná vetva dunajského ramena s označením SCHIT WASSER (Voda Žitného ostrova) neskôr bola pomenovaná ako Novozámocké rameno, dnešné rameno Malého Dunaja, na brehu ktorého sa nachádzali vodné mlyny (MULEN). Ostatné vody Dunaja pod Malou nivou sa rozvetvene stáčali južným smerom, jedno z nich bolo označené ako AUF RAB (dunajské rameno vyjadrovalo smer do maďarského mesta Győr), ďalšie ako AUF KUMOREN (smerom na Komárno) a ešte dve ramená bez názvu. Vytvorené ostrovy mali pomenovanie DIE BURGER AWE (Mestská niva), BIBER RUNSEN (Bobrie rúny/korytá, podľa nemeckého slovníka *die Runse* – vodou vymleté koryto), DIE UNGER AW (Uhorská niva) a MUL AULIN (Mlynská niva). Pravostranná časť pozdĺž ramena AUF RAB tvorila lesná krajina s názvom IM HABERN (územie Ovsišťa). Autor veduty nepomenoval jedno významné rameno Pečnu, ktoré tvorilo prvé väčšie rameno Dunaja hneď pod hradom a obkolesovalo hustý lužný les. Z neho sa oddeľovalo južným smerom ďalšie rameno, ktoré pretekalo východne od obce Kittsee. Obidve ramená však neboli také mohutné ako ramená, ktoré sa vetvili pod Malou nivou.

* * *

Interpretácia historickej krajiny Bratislavy a okolia z konca 16. storočia, zachytenej na dobovej vedute, poskytuje okrem slávnostnej korunovácie aj pohľad na vtedajšiu historickú štruktúru využitia Bratislavy. Ide o zaujímavú a ojedinelú panorámu mesta, v ktorej, i napriek korunovačným aktivitám, dal výtvarník vyniknúť aj mestskej, riečnej, vinohradníckej a lesnej krajine a tiež zachytil cestnú sieť. Nezabudol ani na detaily – ojedinelé stavby, hrady, mlyny. Na vedute sa nachádza celkovo 65 objektov s pomenovaním.

Grafik sa nevyhol niektorým nepresnostiam. Na vedute sú objekty skreslené, nie je zachovaná ich proporcia a správne umiestnenie. Najviac sa to javí pri opevnenom vnútornom meste, ktoré je veľmi predĺžené v smere východ – západ. Aj predmestie na ľavom brehu Dunaja, označené

ako Vydrica, je zakreslené nereálne a možno polemizovať s jeho pomenovaním. Priamo z Rybárskej brány sa vchádzalo do tohto predmestia, ktoré je na vedute úplne posunuté na východ. Vydrica bola však založená priamo pod hradom a podľa nej pomenovali aj západnú bránu ako Vydrická brána. Prikláňame sa k názoru, že ide o Rybárske predmestie (Osadu sv. Ondreja).

Obraz vyžaruje veľkú dynamiku, zachytáva rušnú atmosféru osláv korunovacie v okolí Bratislavy, nie v Dóme sv. Martina, ako to bývalo zvykom, kde prebiehala vlastná korunovacia. Počas ceremónie muselo byť skutočne v okolí Bratislavy veľmi rušno s niekoľkými tisíckami účastníkov, keď si autor zvolil práve tento motív. Zaujímavosťou je tiež fakt, že pozornosť autora veduty nebola upriamená na budúceho panovníka, ktorého zachytil v miniatúrnej podobe síce dvakrát (v sprievode a salutujúceho na koni na korunovačnom kopčeku), ale sa sústredil na dianie v širšom kontexte, pričom všetkým zúčastneným dával rovnakú váhu. Korunovacia na obraze pôsobí pompézne, súbežne zachytáva jej priebeh počas niekoľkých dní a o to pravdepodobne išlo aj maliarovi tejto výnimočnej veduty. Pre nás je však veduta aj výnimočným geografickým pohľadom na využitie krajiny v danej dobe, čo nebolo výtvarne často zachytené. Takéto a podobné svedectvá doby tvoria významné pamiatky o niekdajšej krajine.

Literatúra

- Fundárek, J.: Bratislava – hlavné a korunovačné mesto starého Uhorska. Spisy Mestského múzea v Bratislave, ročenka 1971, zväzok 7. Martin: Vydavateľstvo Osveta, n. p., 1972, s. 115 – 181.
- Gyulai, É.: Von Sachen gros, von Angesicht klein – Zsámboky János verse Pozsonyról a Habsburg Miksa koronázásáról készült metszetten, 1563/1566. Publicationes Universitatis Miskolcensis, Sectio Philosophica, 2012, 17, 1, p. 125 – 151.
- Harminc, I. a kol.: Súpis pamiatok na Slovensku, zväzok prvý. Bratislava: Obzor pre Slovenský ústav pamiatkovej starostlivosti a ochrany prírody, 1967, 536 s.
- Holčík, Š.: Korunovačné slávnosti. Bratislava 1563 – 1830. Edícia pamiatky Bratislavy, zv. 9. Bratislava: Tatran, 1986, 84 s.
- Ortvay, T.: Ulice a námestia Bratislavy. Staré Mesto, Altstadt, Óváros. Bratislava: Albert Marenčin, Vydavateľstvo PT, 2006, 216 s.
- Pisoň, Š. (ed.): Bratislava. Kultúrna história, prírodné podmienky, sprievodca. Bratislava: Vydavateľstvo Šport, 1957, 206 s.
- Rábik, V., Labanc, P., Tibenský, M.: Historická geografia. Trnava: Filozofická fakulta Trnavskej univerzity, 2013, 84 s.
- Stainhofer, K.: Gründliche vnd khurtze beschreibung des alten vnd jungen Zugs / welche bede zu Einbeleittung der Röm. Kay. M. II. Kaiser Maximiliani des Anndern/II. Unsers allergnedigsten Herzen/ II. wie Ire Röm. Kays. M. II. sampt derselben geliebsten Gemahl vnd Kindern von der Crönung von Franckfurt zu Wienn den 16. Martij im 63. jar ankhomen/daselbst seind angerichtet worden/sambt aller schönen vnd zierlichen Ehrenporten/Prunnen vnd anderer Solenniteten warhafftigen angehänckten Contrafactum/II. Wienn in Österreich: Kaspar Stainhofer, 1566.
- Šášky, L.: Kamenná krása našich miest. Martin: Vydavateľstvo Osveta, 1981, 408 s.

prof. RNDr. Tatiana Hrnčiarová, CSc.,

tatiana.hrnciarova@savba.sk

Ústav krajinej ekológie Slovenskej akadémie vied, Štefánikova 3, P. O. Box 254, 814 99 Bratislava

HLAVNÁ REDAKTORKA • EDITOR-IN-CHIEF

prof. RNDr. Tatiana Hrnčiarová, CSc.

HLAVNÍ EXREDAKTORI • PAST EDITORS-IN-CHIEF

Dr. h. c. prof. RNDr. Milan Ružička, DrSc. (1967 – 1976)

doc. Ing. Ludovít Weismann, DrSc. (1977 – 1990)

Dr. h. c. prof. RNDr. Milan Ružička, DrSc. (1991 – 2007)

PRESEDA REDAKČNEJ RADY • CHAIRMAN OF EDITORIAL BOARD

doc. RNDr. Zita Izakovičová, PhD.

REDAKČNÁ RADA • EDITORIAL BOARD

Dr. habil. Olaf Bastian, olaf.bastian@web.de

Úrad ochrany prírody mesta Drážďany • Nature Conservation Authority of the City of Dresden, Drážďany

prof. Dr. Péter Csorba, geonextcsorba@gmail.com

Debrecínska univerzita • University of Debrecen, Debrecin

prof. RNDr. Pavol Eliáš, CSc., pavol.elias@uniag.sk

Slovenská poľnohospodárska univerzita • Slovak University of Agriculture, Nitra

prof. RNDr. Juraj Hreško, PhD., jhresko@ukf.sk

Univerzita Konštantína Filozofa • Constantine The Philosopher University, Nitra

prof. RNDr. Tatiana Hrnčiarová, CSc., tatiana.hrnciarova@savba.sk

Slovenská akadémia vied • Slovak Academy of Sciences, Bratislava

prof. RNDr. Vladimír Ira, CSc., geogira@savba.sk

Slovenská akadémia vied • Slovak Academy of Sciences, Bratislava

doc. RNDr. Zita Izakovičová, PhD., zita.izakovicova@savba.sk

Slovenská akadémia vied • Slovak Academy of Sciences, Bratislava

Mgr. Henrik Kalivoda, PhD., henrik.kalivoda@savba.sk

Slovenská akadémia vied • Slovak Academy of Sciences, Bratislava

RNDr. Jozef Klinda, jozef.klinda@gmail.com

Bratislava

doc. RNDr. Jaromír Kolečka, CSc., kolejka@ped.muni.cz

Masarykova univerzita • Masaryk University, Brno

prof. Mgr. Juraj Ladomerský, CSc., jladomersky@yahoo.co.uk

Univerzita Mateja Bela • Matej Bel University, Banská Bystrica

prof. RNDr. Milan Lapin, CSc., lapin@fmph.uniba.sk

Univerzita Komenského • Comenius University, Bratislava

doc. RNDr. Zdeněk Lipský, CSc., lipsky@natur.cuni.cz

Univerzita Karlova • Charles University, Praha

Dr. h. c. prof. RNDr. László Miklós, DrSc., miklos@tuzvo.sk

Technická univerzita • Technical University, Zvolen

Ing. Július Oszlányi, CSc., julius.oszlanyi@savba.sk

Slovenská akadémia vied • Slovak Academy of Sciences, Bratislava

Dr. h. c. prof. RNDr. Milan Ružička, DrSc., mruzicka@ukf.sk

Univerzita Konštantína Filozofa • Constantine The Philosopher University, Nitra

Dr. h. c. prof. Ing. Ján Supuka, DrSc., jan.supuka@uniag.sk

Slovenská poľnohospodárska univerzita • Slovak University of Agriculture, Nitra

doc. Ing. Jan Těšitel, CSc., jtesitel@zf.jcu.cz

Jihočeská univerzita • University of South Bohemia, České Budějovice

REDAKTORKA • EXECUTIVE EDITOR

Mgr. Eva Kenderessy, PhD., zivotne.prostredie@savba.sk

POKYNY PRE AUTOROV • INSTRUCTIONS FOR AUTHORS

<http://147.213.211.222>

Časopis Životné prostredie je evidovaný v
The Životné prostredie journal is indexed in

Životné prostredie je recenzovaný časopis, zameraný na aktuálne teoreticko-metodologické a praktické otázky krajinné ekológie a environmentálneho výskumu. Vychádza 4-krát ročne a publikuje články v slovenskom, českom, prípadne anglickom jazyku s anglickým abstraktom. Uverejňuje pôvodné vedecké práce základného a aplikovaného výskumu, diskusné príspevky, aktuality, informácie o konferenciách a recenzie kníh. V súlade s požiadavkami otvoreného prístupu (Open Access) k výsledkom vedeckej a výskumnej činnosti je obsah časopisu Životné prostredie voľne prístupný na svojej webovej stránke <http://147.213.211.222/>.

Životné prostredie (*The Environment*) is a peer-reviewed journal focusing on the current theoretical, methodological and practical issues of landscape ecological and environmental research. The journal is published four times a year in Slovak, Czech or English language with an English abstract. The scope of the journal includes published original scientific works in basic and applied research, discussion papers, news, information on conferences and book reviews. To provide Open Access to online research outputs, the Životné prostredie journal is freely available on its website <http://147.213.211.222/>.

Redakcia a vydavateľ • Editorial Office and Published by

Ústav krajinné ekológie Slovenskej akadémie vied
Institute of Landscape Ecology, Slovak Academy of Sciences

Štefánikova 3, P. O. Box 254, 814 99 Bratislava

Tel.: +421 2 2092 0318, e-mail: zivotne.prostredie@savba.sk

<http://147.213.211.222>

IČO: 00679119

Dátum vydania: marec 2019

Objednávky a distribúcia časopisu • Distributed by

Slovenská republika • Slovak Republic • L. K. Permanent, s. r. o.,

Poštový priečinok 4, 834 14 Bratislava 34, e-mail: skardova@lkpermanent.sk

• Slovenská pošta, a. s., každé stredisko, e-mail: predplatne@sposta.sk

Zahrančie • Abroad • Slovenská pošta, a. s., Stredisko predplatného

tlač, Uzbecká 4, P. O. Box 164, 820 14 Bratislava, e-mail: predplatne@sposta.sk

• SLOVART-G. T. G., Ltd., Krupinská 4, P. O. Box 152,

852 99 Bratislava, e-mail: info@slovart-gtg.sk

Česká republika • Czech Republic • A. L. L. Production, s. r. o., P. O.

Box 732, 111 21 Praha, Česká republika, e-mail: predplatne@predplatne.cz

Monotémy na rok 2019 • Monothemes for 2019

1. Pamiatky v krajine • Monuments in the Landscape

2. Dopad globálnych megatrendov na krajinu a jej ekosystémy •

The Impact of Global Megatrends on the Landscape and its Ecosystems

3. Rekreačia v prírodnom prostredí • Recreation in the Natural Environment

4. Popularizácia environmentálnej vedy • Popularization of Environmental Science

Obrázky na obálke • Pictures on the Cover

Strana • page 1 Národná kultúrna pamiatka Kostol sv. Margity Antiochijskej v Kopčanoch, celkový pohľad od juhovýchodu (2008). Foto: Norma Urbanová (obrázok k článku N. Urbanovej na str. 41)

Strana • page 2 Hrad Gýmeš (november 2018). Foto: František Petrovič (obrázok k článku Z. Izakovičovej a F. Petroviča na str. 21)

Strana • page 3 Obrázok k článku M. Šantrúčkovej a kol. na str. 51

Strana • page 4 Kultúrna vinohradnícka krajina Wachau (Rakúsko) zapísaná do Zoznamu svetového kultúrneho dedičstva UNESCO – strmé svahy nad Dunajom pokrývajú po stáročia budované a udržiavané kamenné terasy, tzv. stone-walled landscapes (apríl 2008). Foto: Dagmar Štefunková (obrázok k článku D. Štefunkovej na str. 3)

Monotematickú časť zostavili • Monothematic Part Compiled by

prof. RNDr. Tatiana Hrnčiarová, CSc., RNDr. Milena Moyzeová, PhD.,

doc. RNDr. Zdeněk Lipský, CSc.